

КИЇВСЬКІ МИТРОПОЛИТИ КИРИЛО II І ПЕТРО РАТЕНСЬКИЙ: ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

У статті аналізується церковно-політична діяльність київських митрополитів Кирила II і Петра Ратенського, вихідців з Галицько-Волинської Русі, які у другій половині XIII – на початку XIV ст. стали союзниками руських князів у Заліссі. У цей період почалася руйнація старої Київської Русі, об'єднаної св. Володимиром, й зароджувалася нова Русь, в якій відцентровані тенденції готували появу молодих незалежних держав. Вказані зміни знайшли відображення у церковному житті.

Ключові слова: митрополити Кирило II і Петро Ратенський, Київська церква, Галицько-Волинська Русь.

Історичні події середини XIII – початку XIV ст. висунули на лідерство у Київській церкві двох видатних осіб – митрополитів Кирила II (1242–1281) і Петра Ратенського (1308–1326). Їм вдалося залишити помітний слід не лише у церковному, а й політичному житті. У біографії і діяльності київських святих чимало спільного. І Кирило, і Петро вийшли з Галицько-Волинської землі, були висуванцями галицьких правителів: Кирило – Данила Романовича, Петро – Юрія Львовича. Обоє, попри практику заміщення київської кафедри митрополитами-греками, висвятили патріархи: Кирило – Мануїл II (1243/4–1254), Петро – Афанасій I (1289–1293, 1303–1309). Після повернення до Києва і Кирило, і Петро зосередили свою діяльність у північно-східних епархіях, зблизившись із заліськими князями. Кирило II підтримав новгородського князя Олександра Ярославича (Невського, з 1252 р. – великий князь владимирський), який обрав політику підкорення Золотій Орді. Петро Ратенський прийняв сторону московських князів Юрія та Івана Даниловичів у їхній боротьбі за великокняжий стіл з тверським князем Михаїлом Ярославичем і його синами. І в кожному випадку політичний вибір митрополитів залежав від складних історичних обставин, у яких вони діяли.

Ці паралелі часто скеровують дослідників до компаративного погляду на життя святителів. Наприклад, “прихильність” Петра до московських князів пояснюють попереднім перебуванням на півночі Русі Кирила, отже, – продовження попередньої практики. А приїзд Кирила у Залісся пов’язують не лише з “симпатією” до Олександра Невського, а й неприйняттям політики зближення Данила Романовича з Апостольською столицею.

Існує значна історіографія, присвячена митрополитам Кирилу II і Петру Ратенському, однак усе ще не до кінця з’ясовано чимало сторінок їхнього життя і пастирства. Чому, наприклад, попри неприйняття Константинополем попередніх кандидатів Русі – митрополитів Іларіона і Климентія Смолятича, претендентів Галицько-Волинської землі підтримали патріархи? Чому Петра, якого Юрій Львович бачив галицьким митрополитом, висвячено на київську кафедру? Чому Кирило, попри тривале мешкання у Заліссі, зберіг свій юрисдикційний зв’язок з Києвом, а Петро, як переконає російська історіографія, “надав перевагу” Москві, заклавши основи майбутнього розділення Київської церкви? Однак, чи справді Петро переніс свою резиденцію до Москви, зробивши її новим центром митрополії? Відповіді на ці та інші запитання потребують узагальнення переказів, наявних джерел та висновків історичних студій.

Зацікавлення викликають насамперед біографії обох святителів. Відомості про *київського митрополита Кирила II* доволі скупі. Перший (до висвячення) період його життя відображено у Галицько-Волинському і компілятивному, XVI ст., Никоновському літописах. Про діяльність Кирила на чолі Київської церкви довідуємося з великокняжих зводів – 1263 р. (складеного у Ростові), 1281 р. (Переяславлі), 1305 р. (Твері), Московського зводу кінця XV ст., Симеонівського, Новгородського V і Супрасльського літописів, Літописного збірника Авраамки. Дослідники на основі Галицько-Волинського літопису ототожнюють Кирила з печатником (канцлером) князя Данила Романовича. Та, попри те, що патріархи російської історії Василій Татищев, Миколай Карамзін і Сергій Соловйов не сумніваються у цьому, питання походження Кирила залишається відкритим.

Літописи вперше згадують Кирила у зв'язку з подіями у Бакоті (Пониззя, що перебувало тоді у володіннях Романовичів). Тут 1241 р. спалахнув “мятеж великий” проти боярського насилля. Князь Данило послав свого печатника у Бакоту, й Кирило не лише “ісписав” усі грабіжництва бояр, а й “мудростию” і “кріпостью” втихомирив бунтівників. Коли ж підійшов з військом чернігівський князь Ростислав Михайлович, Кирило намовлянням, а потім рішучою погрозою зупинив його¹. Дипломатичні здібності канцлера галицько-волинський князь використає ще не один раз. Зацікавлений у шлюбі свого сина Лева з донькою угорського короля Бели IV, Данило Романович доручив переговори у такій делікатній справі Кирилові, який успішно їх завершив. Подібну місію, уже як митрополит, він виконав у Володимиро-Суздальській землі, де князь Данило шукав союзників. Взимку 1250–1251 рр. укладено шлюб Данилової доньки з володимирським князем Андрієм Ярославичем, братом Олександра Невського.

Втім, для Миколи Чубатого перебування Кирила в оточенні Данила Романовича – не доказ, що “це ідентична особа з митрополитом-номінатом”². На думку Платона Соколова, враховуючи шанобливе ставлення Кирила до Святослава Якова³,

¹ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). Санкт-Петербург 1908, т. 2, стб. 791.

² Чубатий М. *Історія християнства на Русі-Україні*. Рим; Нью-Йорк 1965, т. 1, с. 627.

³ Соколов П. *Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века*. Київ 1913, с. 159. Йдеться про деспота Якова Святослава, який у середині XIII ст. перебував на службі у болгарського царя Івана Асеня II. Титул деспота вказує на зв'язки з імператорською родиною (він був зятем нікейського імператора Йоана IV Ласкаріса). Одним з перших на руське походження Якова вказав: Брун Ф. Додатки касательно участия русских в делах Болгарии в XIII и XIV столетиях. *Журнал Министерства народного просвещения* (далі – ЖМПН). Санкт-Петербург 1878, № 12, с. 228–229. П. Біцилли також був у цьому переконаний (Бицилли П. М. *Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад*. Москва 2006, с. 610). На думку болгарських учених, підтриману Я. Щаповим, Яків походив з галицької княжої родини. Цар Іван Асень під час політичної боротьби у Болгарії знайшов притулок у Галицько-Волинській землі, а після повернення на батьківщину запросив до себе Якова Святослава. За службу той отримав землі і майно: Златарски В. *История на Българската държава през средните веков*. София 1940, т. 3, с. 322–323, 456–457, 499–519; Ангелов Б. *Из старата българска*,

він, радше, був уродженцем Болгарії. До цього твердження Ірина Жиленко додає: “Зважаючи на наступну діяльність Кирила, навряд чи є підстава вважати його галичанином”⁴. Степан Томашівський (беручи, ймовірно, до уваги близькість митрополита до заліських князів) вбачав у ньому суздальця, якого обрали кандидатом Данило Романович і владимиристо-суздальський князь Ярослав Всеволодович у час їхнього політичного порозуміння⁵. Але більшість церковних істориків погоджуються з тим, що Кирило походив з Галицької землі. Світська наука також схиляється до цього. “Думка про тотожність митрополита з печатником Данила, також на ім’я Кирило, є всього лише гіпотезою, але такою, що має досить серйозні підстави”⁶.

Прихильність галицько-волинського князя до Кирила засвідчує і такий факт. Коли Данило Романович зробив своєю новою столицею Холм і переніс туди єпископську кафедру з Угровська, її, можливо, посів Кирило. Принаймні, деякі автори називають його серед перших холмських єпископів⁷. За православною традицією, єпископську кафедру могли займати лише ченці. На думку Дмитрія Лихачова, Кирило прийняв постриг

руська и сръбска литература. София 1967, кн. 2, с. 191–194; Шапов Я. Н. *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.* Москва 1978, с. 148.

⁴ Жиленко І. *Святий Серапіон Печерський – маловідомий український письменник XIII ст.* <http://litopys.org.ua/synopsis/serap.htm>

⁵ Томашівський С. *Вступ до “Історії Церкви в Україні”*. Жовква 1932, с. 108.

⁶ Шапов Я. Н. *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.* Москва 1989, с. 204.

⁷ Б. Г. *Правило митрополита Кирилла II. Православный собеседник* (далі – ПС). Казань 1865, ч. 1, с. 51–52; Петрушевич А. С. *Холмская епархия и святители ее со времени введения христианства и по 1866 г.* Львов 1867, с. 27; Краткий очерк состояния Холмской Руси в религиозном отношении со времен введения христианства до церковной унии на Брестском соборе. *Памятники русской старины в западных губерниях* / Изд. П. Н. Батюшкова. Санкт-Петербург 1885, вып. 8, с. 87; Махнач В. *Основание Сарайской (Крутицкой) епархии*. <http://mahnach.ru/article/roots.html>; Amman A. M. *Storia della Chiesa Russa e dei paesi limitrofi*. Torino 1948, p. 49. Цю думку не поділяють інші автори, зокрема: Жаворонков П. И. *Никейская империя и княжества Древней Руси. Византийский временник*. Москва 1982, т. 43, с. 84; Успенский Б. А. *Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление)*. Москва 1998, с. 371.

“за наказом” Данила Романовича⁸, але це не доведено. Як і те, чи взагалі був Кирило до висвячення ченцем “якогось монастиря галицько-волинської області”⁹ або ігуменом¹⁰. В усякому разі, “літопис згадує про печатника, тобто канцлера великого князя... Канцлерами зазвичай були духовні особи”¹¹. Біографічні дані Кирила залишаються дискусійними.

Особливе зацікавлення викликає ініціатива Данила Романовича у заміщенні київської кафедри. Попри негативну реакцію Константинополя на дії київського князя Ізяслава Мстиславича (історія поставлення митрополитом Климента Смолятича), Данило висунув свого претендента без попереднього погодження з патріархом. Автори, прихильні ідеї прокатолицьких симпатій князя, вбачають в його рішенні зачатки церковного партикуляризму. Так, М. Чубатий доводив прагнення Данила знайти нове місце Київської церкви у християнському світі. “З... Літопису видно, що під дискусію... входило питання, як практично має виглядати ця унія з Римською Церквою... на Західній Україні знали, що у лоні Вселенської Церкви під проводом наслідника св. Петра... можливі автономічні Церкви”¹². Відтак, рішення князя у важливому церковному питанні мало би відповідати його незалежній політичній позиції.

Однак більшість науковців пов’язують вчинок Данила Романовича з тим, що у 1239–1240 рр. він фактично посідав київський великокняжий стіл. Тому – мав підстави висунути на митрополиту кафедру свого кандидата, посиливши цим претензії на Київ. Розглядаючи власну державно-церковну політику у ширшому геополітичному аспекті¹³, галицько-волинський князь

⁸ Лихачев Д. С. *Русские летописи и их культурно-историческое значение*. Москва; Ленинград 1947, с. 263–265.

⁹ Голубинский Е. Е. *История Русской Церкви*. Москва 1900, т. 2, первая половина тома, с. 53.

¹⁰ Груздев Б. Кирилл. *Православная энциклопедия*. Санкт-Петербург 1909, т. 10, с. 393–397.

¹¹ Соколов П. *Русский архиерей...*, с. 160.

¹² Чубатий М. *История...*, с. 635.

¹³ “Це яскраво виявлено в Літописному Холмському зводі 1246 року, веденому, можливо, печатником Кирилом. У цьому зводі привертає увагу міжнародний його характер: велич руської землі поставлено в зв’язок з подіями

прагнув бачити Київську митрополію впливовим суб'єктом Все-ленської церкви. Але чому Данило, який звернувся до патріарха лише у 1246 р., зволікав з офіційним визнанням номіната? На той час Кирило принаймні не менше чотирьох років де-факто очолював Церкву (попередній митрополит Йосиф зійшов з арени за невідомих обставин – з 1240 р. свідчення про нього відсутні). Одна частина істориків вбачає у діях князя сподівання на унію з Апостольською столицею¹⁴: її успіх робив би цілком можливим висвячення майбутнього митрополита не патріархом, а папою. Тому, за Йоаном Мейєндорфом, Кирило поїхав у Нікею тільки після відмови Данила від переговорів з папою; при цьому невідомо чи був у них втягнутий сам Кирило¹⁵. Інша частина істориків нагадує про владими́ро-суздальського князя Ярослава Всеволодовича, який у 1243 р. першим з руських князів поїхав до Золотої Орди, отримавши від хана Батия ярлик на великокняжий стіл. Попри те, що Ярослав, поставивши у Києві намісника, обрав резиденцією Владимир, він міг заявити свої права на вибір митрополита. Мав свого претендента¹⁶ і

угорськими, польськими, литовськими, чеськими, австрійськими, татарськими” (Полонська-Василенко Н. *Історія України*. Київ 1992, т. 1, с. 204).

¹⁴ Важливими у цей час були події у Східній Європі. Нікейський правитель Йоан III Дука Ватац, який воював проти хрестоносців у Малій Азії і на півдні Балкан, шукаючи союзників, 1232 р. ініціював звернення патріарха Германа II (1222–1240) до папи Григорія IX (1227–1241) з пропозицією про унію між Східною і Західною церквами. Апостольська столиця не підтримала ініціативи, але ідея унії не полишала нікейців. У другій половині 1240-х рр. Дука зблизився з імператором Священної Римської імперії німецької нації Фрідріхом II Гогенштауфеном. Переговори про об'єднання Церков відновилися: Катанський А. *Історія попыток к соединению церковей греческой и латинской в первые четыре века по их разделении*. Санкт-Петербург 1868; Герцберг Г. Ф. *Історія Византиї*. Москва 1898; Norden W. *Das Papstum und Byzanz*. Berlin 1903; Острогорски Г. *Історія Византије*. Београд 1947; Gill J. *Byzantium and the Papacy 1198–1400*. New Brunswick 1979; Успенский Ф. И. *Історія Византийской империи IX–XV вв. Восточный вопрос*. Москва 1997. Безумовно, зазначені події також вплинули на державну і церковну політику галицько-волинського князя.

¹⁵ Мейєндорф И. *Византия и Московская Русь. Очерк по истории церковных и культурных связей в XIV веке*. Париж 1990, с. 61–62.

¹⁶ Можливо ним був ігумен монастиря Спаса на Берестові, який перебував на дипломатичній службі в Михайла, див.: Томашівський С. Предтеча Исидора Петро Акеревич, незнаний митрополит руський (1241–1245). *Записки*

чернігівський князь Михайло Всеволодович, який кілька разів володів Києвом.

Не слід забувати тієї складної ситуації, в якій опинилася Київська церква з початком татарської навали. Літописи описують руйнацію храмів і монастирів у Києві та інших містах, фіксують кадрові втрати. Тому перебування кандидата-митрополита під опікою Данила у безпечніших тоді західних землях також могло бути виправданим. Євгеній Голубінський пояснював зволікання князя невизначеністю його відносин з Ордою до 1245–1246 рр.¹⁷ Врахуймо при цьому, що у 1241–1243 рр. кафедра вселенського патріарха була вакантною. І все ж, Данило виявив неабияку наполегливість у висвяченні свого кандидата. Для П. Соколова відсутність заперечень на дії Данила з боку Нікеї – тодішньої патріаршої столиці – була зумовлена, насамперед, її внутрішніми проблемами. А зникнення митрополита Йосифа на певний час взагалі позбавило Нікейську імперію інформації про церковне життя Русі. Тодішню слабкість патріархату “в екзилі” засвідчує на диво легке унезалежнення 1219 р. Сербської церкви і визнання 1235 р. самопроголошеного болгарського патріарха у Тирнові.

Нові політичні обставини, в яких опинився Данило Романович після повернення 1246 р. з Орди, актуалізували виїзд Кирила до Нікеї. Угорський король Бела IV пообіцяв останньому охорону під час небезпечної подорожі до патріарха. Тривала вакантність київської кафедри і владна протекція (після падіння Києва Данило був чи не наймогутнішим руським князем) сприяли позитивному вирішенню справи. Деякі автори вважають, що після висвячення Кирило довгий час (від трьох до п’яти років)¹⁸ перебував у Нікеї. І нібито патріарх, невдоволений спробами

Чина св. Василія Великого (далі – *Записки ЧСВВ*). Жовква 1927, т. 2, вип. 3–4, с. 221–290; Толочко О. П. Петро Акеревич – гаданий митрополит всея Руси. *Український історичний журнал*. Київ 1990, № 6, с. 45–54; Паславський І. *Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів*. Львів 2009.

¹⁷ Голубинский Е. Е. *История...*, с. 53.

¹⁸ Феннел Дж. *Кризис средневековой Руси. 1200–1304* / Пер. с англ., вступ. ст. и общ. ред. А. Л. Хорошкевич и А. И. Плигузова. Москва 1989, с. 129. Цю думку поділяє також Й. Мейєндорф.

зближення галицько-волинського князя з Апостольською столицею, хотів налаштувати проти нього Кирила¹⁹. Саме з цим, головню, пов'язують той факт, що літопис не відзначив приїзду митрополита у Галицько-Волинську землю після Нікеї.

Антон Карташов вважав, що Кирило вже відтоді визначився на користь північно-східних епархій²⁰. Натомість для Є. Голубинського відсутність Кирила у володіннях галицько-волинського князя не доведена й “не слід робити особливих висновків з мовчання про це волинського літопису”²¹. З ним солідарний Ярослав Шапов: для нього здогади про те, що зв'язки Кирила з Галичем і Волиню нібито послабшали, якщо не зовсім обірвалися, необґрунтовані²². Не забуваймо – 1250 р. Кирило приїхав до Володимиро-Суздальської землі саме за дорученням Данила. Виступаючи в делікатній ролі свата, митрополит допомагав галицькому князеві проводити його північно-східну політику.

1251 р. у Новгороді Кирило познайомився з князем Олександром Ярославичем, а через рік благословив його сходження на великокняжий стіл. Визнавши свою залежність від хана і ставши в такий спосіб великим князем володимирським, Олександр набув переважного права у впливі на політичне і церковне життя. Реалії змусили митрополита переорієнтувати свою пастирську активність на його володіння. Чимало істориків розглядають вказаний факт крізь дилему “Данило Романович – Олександр Невський”, якою позначають історичний дуалізм давньої Русі, її вибір між православним Сходом і католицьким

¹⁹ Навіть більше: взяти “від Кирила присягу, що його нога не ступить на територію проримської (?) Галицько-Волинської держави” (Чубатий М. *Історія...*, с. 645). Порівняймо: “Кандидат на руську митрополію не міг не отримати суворих інструкцій і зобов'язань – триматися на шанобливій відстані від вел. кн. Даниїла, як зрадника справи православного патріотизму греків” (Карташев А. В. *Очерки по истории Русской Церкви*. Париж 1959, т. 1, с. 292).

²⁰ Карташев А. В. *Очерки...*, с. 292.

²¹ Голубинский Е. Е. *История...*, с. 59.

²² “Мовчання джерел про це зумовлене їх поганою збереженістю” (Шапов Я. Н. *Государство...*, с. 205). Врахуємо також, що церковно-політичні події на Русі в роки святительства Кирила знайшли лише часткове відображення в літописах і, головню, – у північноруських (Його ж. *Византийское и южнославянское правовое наследие...*, с. 184).

Заходом²³. У їхньому баченні зближенням з Олександром митрополит засвідчив неприйняття прозахідного вектору. На думку Владислава Петрушка, Романовичі турбувалися переважно про інтереси свого князівства, “на угоду яким були готові поступитися навіть православ’ям”; не випадково “надії Данила Галицького не виправдалися: Кирило не став провідником його політики”²⁴. П. Соколов пояснив прихильність Кирила до Олександра і тим, що той був “милостивим сюзереном” духовенства, на протигагу Данилові з його “деспотичним ставленням до ієреїв”. П. Соколов, а за ним І. Жиленко, побачили “деспотизм”²⁵ в “розправі” над угровським владикою Йоасафом, який через самовільне захоплення митрополичого столу втратив єпископство. Хоча рішення князя цілком відповідало моделі державно-церковних відносин, що утвердилась у східнохристиянській ойкумені. Прийнята на Русі візантійська державно-церковна система не знала відокремлення світської і духовної влади. У Київській церкві митрополит завжди залежав від великого князя, а князь спирався на підтримку митрополита.

Глибшу оцінку діям Кирила дав Й. Мейєндорф: “Ймовірно, такий рішучий поворот Кирила не був результатом особистого вибору. Не можна також сказати, що митрополит зрадив

²³ Winter E. *Russland und das Papstum*. Berlin, 1960, bd 2; Stökl G. Kanzler und Metropolit. *Studien zur Geschichte Osteuropas. III. Wiener Archiv Geschichte des Slawentums und Osteuropas*. Graz; Köln 1966, bd. 5, s. 150–175; Fubrmann J. T. Metropolitan Cyril II (1242–1281) and the Politics of Accommodation. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Wiesbaden 1976, bd 24, h. 2, s. 162–179; Leitsch W. Einige Beobachtungen zum politischen Weltbild Aleksander Nevskijs. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. Berlin 1978, bd 25, s. 202–216; Феннел Дж. *Кризис...*, с. 97–124; Рошко Г. Иннокентий IV и угроза татаро-монгольского нашествия: послания Папы Римского Даниила Галицкому и Александру Невскому. *Символ*. Париж 1988, № 29, с. 92–114; Кучкин В. А. Александр Невский – государственный деятель и полководец средневековой Руси. *Отечественная история*. Москва 1996, № 5, с. 18–33; Шенк Б. *Александр Невский в русской культурной памяти: Святой, правитель, национальный герой (1263–2000)*. Москва 2007.

²⁴ Петрушко В. И. *История Русской Церкви с древнейших времен до установления патриаршества*. Москва 2007, с. 106, 96–97.

²⁵ Те саме пояснення див.: Петрик А. Бояри та Церква Галичини й Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич 2003, вип. 7, с. 85–86.

інтереси галицького князя, адже він сам зв'язав два княжих роди шлюбними узами. Непереконливе і просте відсилення до “антизахідних” настроїв Кирила... Ні у Візантії, ні на Русі церковна ієрархія ніколи не була цілком закритою для переговорів із папством, попри те, що у більшості усвідомлювала політичну вимушеність і недовговічність спроб унії, здійснюваних східноєвропейськими володарями... для Кирила і... Олександра Невського вирішальним у виборі, який вони зробили..., були міркування реальної політики”²⁶. Відтак, зміна політичних пріоритетів Кирила зрозуміла: Данилові не вдалося втримати Київ і митрополит звертає свій погляд туди, де “творилась нова влада, нова сила”²⁷. Приставши до протатарської політики великого князя, Кирило керувався прагматичними мотивами.

Вибір Кирила заохочувала Нікейська імперія, яка задля послаблення позицій Риму на Сході і нейтралізації ворожих їй турків-сельджуків, вела переговори з Ордою²⁸. Остання також підштовхувала Кирила до зближення з великим князем – згідливішим її васалом, аніж Данило Романович. Саме у цьому контексті слід розглядати ярлик хана Менгу-Тимура Київській церкві від 1267 р. (за іншою версією – 1279 р.)²⁹. Цією грамотою (першою зі семи збережених, що їх видали татари київським митрополитам) православні віра та обряд захищались від усіляких посягань; духовенство звільнялось від світських повинностей, данини татарам і княжій владі; його права, земельні володіння, церковні нерухомість (“церковний домовоє, землі и воды, огороды, виногради, мелници”) і майно оголошувались недоторканими; надавались пільги “церковним людям” – слугам і холопам, а також майстрам, “соколникам” і “пардусникам”, що

²⁶ Мейендорф И. *Византия...*, с. 64–65.

²⁷ Лужницький Г. *Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви*. Філадельфія 1954, с. 134. Подібну думку поділяють інші історики, аргументи яких узагальнено: Ostrowski D. Why Did the Metropolitan Move from Kiev to Vladimir in the Thirteenth Century? *California Slavic Studies*. Berkeley; Los Angeles; London 1993, vol. 16, p. 83–101.

²⁸ Феннел Дж. *Кризис...*, с. 92–93; Мейендорф И. *Византия...*, с. 63–65.

²⁹ Czeszak G. Sytuacja Kościoła prawosławnego na Rusi w świetle jarłyków чаїнських z XIII i XIV wieku. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. Poznań 1979, t. 31, s. 31–56.

працювали при церквах і монастирях. Визнавалася за злочин “хула” на Церкву³⁰. А ще Кирило домогся дозволу на відкриття 1261 р. нової єпископії в столиці Орди – Сараї, що стала форпостом місійної праці серед татар. Це, вочевидь, не могло відбутися без домовленості Кирила з ординською владою³¹, що підтверджує також поїздка сарайського єпископа Феогноста 1276 р. до патріарха з дорученнями від Кирила і хана³².

П. Соколов неприхильно змалював постать митрополита, відмовивши йому в “особливих політичних здібностях”³³. Інші автори переконані: Кирило зіграв неабияку роль у налагодженні зв’язків Русі з Ордою. Його дипломатія заклала основи географічного трикутника Русь–Сарай–Константинополь, яким надалі послуговуватимуться киево-руські святителі³⁴. Підкреслюється місія Кирила у порозумінні між галицько-волинськими і заліськими князями. Звісно, не Кирилові належала ініціатива замирення Русі з Ордою, однак, безперечно, він теж до цього схилявся. Політична стабільність держави була запорукою стабільності церковного життя. І вибір Кирила, а також його успіх у здобутті юридичного імунітету та економічних привілеїв для Церкви засвідчують якраз неабияке політичне чуття.

Подвійна, з боку великого князя і Золотої Орди, підтримка Церкви відкрила можливості для її відродження. Саме ця мета і рухала Кирилом. Татарська навала порушила ієрархічну структуру Церкви (окремі єпархії були скасовані чи приєднані до інших, деякі не мали єпископів, різко зменшилось число

³⁰ Григорьев А. П. Ярлык Менгу-Тимура. Реконструкция содержания. *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*. Москва 1990, вып. 12, с. 62–117.

³¹ Белозеров И. Русские митрополиты и ханы Золотой Орды: система отношений. *Вестник Московского государственного университета. Серия 8: история*. 2003, № 3, с. 11.

³² Єпископ мав владнати, зокрема, питання про хрещення Анни, доньки хана Менгу-Тимура, нареченої ярославського князя Феодора (Махнач В. *Основание Сарайской (Крутицкой) епархии*).

³³ Соколов П. *Русский архиерей...*, с. 160.

³⁴ Позитивну оцінку діяльності Кирила див.: Avenarius A. Nikaia und Russland zur Zeit der tatarischen Bedrohung. *Byzantinoslavica*. Prague 1980, bd 41, s. 33–43; Івакін Г. Ю. *Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ 1996.

священиків³⁵), призвела до падіння моральних засад життя, поширення язичницьких звичаїв. Емоційно змалювавши церковні втрати на соборі у Києві (або Володимирі) 1273 р.³⁶, Кирило пов'язав трагедію, що занастила Русь, з її гріховним зіпсуттям і занедбанням церковними пастирями “правил святих наших и преподобных отец”³⁷.

Відповідно до канонів Східної церкви, провінції східного патріархату повинні були не менш як двічі на рік скликати помісні собори для вирішення церковних справ, а головно – висвячення нових єпископів, що вимагало присутності усіх владик. Але в давній Русі всі єпископи ніколи не скликалися. Її Церква до XIII ст. знала юридичні тексти візантійських імператорів і патріархів, керуючись також своїми законодавчими документами (Руська правда, устави князів Володимира і Ярослава). Однак церковноправна діяльність не спиралась на єдиний канонічний текст, який би уніфікував життя Київської митрополії в контексті східного християнства.

Відбудову Церкви митрополит розпочав з нагальних проблем, зосередившись, передусім, на впорядкуванні життя

³⁵ Филарет (Гумилевский). *История Русской Церкви*. Москва 1847–1848, ч. 2, с. 128.

³⁶ Попри усталену (грунтовану на північноруських літописах) думку про місце проведення собору у Володимирі, деякі сучасні автори вважають, що це був Київ (Бережков Н. Г. *Хронология русского летописания*. Москва 1963, с. 344; Щапов Я. Н. *Византийское и южнославянское правовое наследие...*, с. 181–184; Івакін Г. Ю. *Исторический розвиток...*, с. 98; Senyk S. *A History of the Church in Ukraine*. Rome 1993, vol. 1, p. 166; Poppe A. *The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300. Harvard Ukrainian Studies*. Cambridge 1997, vol. 21, nr 3–4, p. 362, 364). При цьому вони зауважують явні протиріччя у літописних текстах. На Київ, хоча і під питанням, вказали упорядники нового видання Макарієвої праці: Макарій (Булгаков). *История Русской Церкви*. Москва 1995, кн. 3, т. 4. Приложение, с. 664. Підтвердження цього погляду може бути хронологія подорожей митрополита Кирила у 1270-х рр. і точні вказівки про його перебування у Києві 1273 р. Крім цього, навряд чи й було можливим проведення загальноцерковного собору поза митрополічною кафедрою. Наступник Кирила київський митрополит Максим (1283–1305), перенісши 1299 або 1300 р. свою резиденцію до Володимира, скликав церковний собор 1284 р. також у Києві.

³⁷ Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1. *Русская историческая библиотека*. Санкт-Петербург 1880, т. 6, с. 86.

зруйнованих епархій. 1250 р. він відвідав Чернігівську, Рязанську і Суздальську землі, 1255–1258 рр. заснував єпископію у Твері, 1251 р. висвятив новгородського архієпископа Далмата, 1261–1263 рр. у Володимирі – сарайського владика Митрофана і ростовського – Ігнатія, 1269 р. у Києві – наступного сарайського єпископа Феогноста і полоцького владика Симеона. 1273 р. знову у Києві він хіротонізував на єпископа архимандрита Києво-Печерського монастиря Серапіона, а через рік поставив його на кафедру Володимира, Суздаля і Нижнього Новгорода. 1276 р. у Києві рукопокладено нового новгородського архієпископа Климента, а також Феогноста, наступника померлого Серапіона. Найчастіше бачимо Кирила у Володимирі, що став для нього зручним місцем перебування поза Києвом. Вирішуючи “кадрові питання”, митрополит водночас наставляв ієреїв у нормуванні церковного життя: “...изыде из Кіева по обычаю своему, и прохожаше грады всеа Руси учаше, наказуаше, исправляше...”³⁸.

До Кирила жоден київський архипастир не здійснював тривалих поїздок, керуючи епархіями, головню, через окружні послання. Є. Голубінський вважав, що Кирило у такий спосіб зміцнював митрополичий суд на місцях, прагнучи посилити свій вплив у епархіях. І маємо промовистий приклад такого розгляду справи ростовського єпископа Ігнатія (1280), який засудив померлого князя Гліба Васильковича і наказав винести його тіло з собору³⁹. Важливою мотивацією поїздок був також контроль за стягненням десятини і відрахуваннями на потреби митрополичого двору. Крім цього, у Київській церкві існувала практика “почестя” (надання “честі”) єпископу, який об’їжджав свою епархію задля управління і служіння в місцевих храмах, що виражалося, зокрема, в певній винагороді. Правила собору 1273 р. серед непорядків церковного життя згадали занедбання цієї практики⁴⁰.

³⁸ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. ПСРЛ. 1885, т. 10, с. 157.

³⁹ Доброклонский А. П. *Руководство по истории Русской Церкви*. Москва 2001, с. 117.

⁴⁰ Правило Кирилла митрополита русского. *Русские достопамятности*. Москва 1815, ч. 1, с. 105.

На думку Я. Шапова, регулярні відвідини Кирилом єпархій є наочною реалізацією теорії “підкування про всіх”⁴¹, що нею у XIII–XIV ст. патріархи стверджували право на верховний нагляд за своїми провінціями. Відтак, Кирило діяв як глава Церкви, наділений суверенною повнотою архиєрейської влади у митрополії і всіх її єпархіях. Тому, наприклад, він міг і не ставити у Володимирі єпископа коли сам перебував у місті, а також рішуче втрутився у конфлікт між великим князем Ярославом Ярославичем і мешканцями Новгороду, що його не зміг залагодити архієпископ Далмат⁴². Про це дізнаємося з грамоти Кирила, в якій він закликав городян не проливати крові і дав поручительство за князя⁴³. Особливо цікавою є погроза накласти на новгородців єпитимію, хоча їхні дії не стосувалися церковних порушень.

Кирило прагнув зміцнення митрополичої влади як запоруки зміцнення Церкви. Логічним кроком у втіленні теорії “підкування про всіх” став собор 1273 р. і впровадження в життя Київської церкви нової редакції Номоканону. Формально собор скликано з приводу висвячення Серапіона. Кирило запросив новгородського архієпископа Далмата, єпископів ростовського Ігнатія, переяславського Феогноста, полоцького Симеона. Та головною метою митрополита була легітимізація запланованих реформ. Ішлося про доволі широкий спектр змін: виправлення накопичених зловживань у церковному управлінні, викривлень у богослужбовій практиці, відновлення морального авторитету священства. Соборні рішення узагальнені у “Правилі Кюрила митрополита руського”⁴⁴, включеному Кормчої книги, та “Поученні попом”, в якому рішення собору доповнені етико-дидактичним напученням єпархіальному духовенству⁴⁵.

⁴¹ Повніше про теорію “підкування про всіх”, або кідемоніальну теорію, у Східній церкві див.: Соколов П. *Русский архиерей...*, с. 167–170, 224–225.

⁴² *ПСРЛ*. 1885, т. 10, с. 149.

⁴³ Текст грамоти: Срезневский И. И. *Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков)*. Санкт-Петербург 1863, стб. 67.

⁴⁴ *Правило Кирилла...*, с. 104–124; *Памятники древнерусского канонического права...*, с. 86–89.

⁴⁵ Евгений (Болховитинов). *Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина*. Санкт-Петербург 1827, т. 1, с. 53–58; Шевырев А. С. *Обозрение русской словесности в XIII в. Известия отделения русского языка*

Перше, головне, правило скасовувало довільні виплати єпископам за поставлення священика і диякона, оголошені як заборонена канонами Першого Вселенського собору (Нікея, 325) симонія. Традиція сплати за поставлення здавна існувала у Грецькій церкві, проте в XI ст. наказом імператора Ісака Комніна був визначений певний розмір платні. Натомість руські владики часто встановлювали її самі. На соборі ухвалено брати не більше тієї суми (сім гривень), яку визначив митрополит, виплати ж за нижчі ступені взагалі відмінити, а з ними – й різні фінансові зловживання єпископів⁴⁶. Наступні виправлення стосувалися обряду рукопокладення з акцентом на виборі моральних і авторитетних кандидатів. Собор заборонив висвячення осіб, які не досягли канонічного віку (25 років для диякона і 30 – для священика), а також холопів, що не мають відпускної грамоти від господаря. Інші правила усували недоліки при проведенні таїнства хрещення і здійсненні чину проскомидії, забороняли участь у священнодійствах непосвячених осіб; а також п'янство священиків. Останніми правилами були засуджені язичницькі звичаї у деяких, насамперед, – північних парафіях.

Не менш важливим для долі Київської церкви слід вважати запровадження на соборі 1273 р. слов'янського перекладу Номоканону, атрибутованого константинопольському патріарху Фотію (857–867, 877–886). У XII ст. цей кодекс доповнили коментарями візантійські каноністи Олексій Арістин і, частково, – Йоан Зонара⁴⁷. Номоканон з коментарями перевищив попередні правничі кодекси ґрунтовністю і прикладним значенням, що робило його особливо цінним для молодих слов'янських Церков, які не спирались на античну культуру, не були обізнані з

и словесности (далі – *ИОРЯС*). Москва 1854, т. 3, с. 83–85, 87–89; Макарий (Булгаков). О сочинениях митрополита Киевского Кирилла II. *ИОРЯС*. 1858, т. 8, с. 161–185.

⁴⁶ Щоправда, у деяких рукописах XIV ст., наприклад, канонічному трактаті “Власфимія”, платня за висвячення на священство отримала гостру критику. Перше правило собору 1273 р. оголошено як “поставлення на мзде”, а, отже, “в нем же ересь Симона волхва и Антонина-еретика в закон введена”: *ПС*. 1867, ч. 2, с. 242.

⁴⁷ Див.: Красножен М. *Толкователи канонического кодекса Восточной Церкви: Аристин, Зонара и Вальсамон*. Юрьев 1911.

римським правом. На початку XIII ст. його перекладено на Афоні за ініціативи архієпископа святого Сави (1219–1237) для новоствореної Сербської церкви. 1221 р. Сербську кормчу визнали у Болгарії. На прохання митрополита Кирила деспот Яків Святослав 1262 р. передав її до Києва. Документи собору 1273 р. засвідчують використання Сербської кормчої. Наголошуючи, зокрема, на тому, що руські пастирі не можуть гідно виконувати покладені на них обов'язки, Кирило відтворив твердження святого Сави про незрозумілість багатьох грецьких правил. Лише перекладені і належно витлумачені (“ныне обलिшташа, рекше истолкованы быша”), ці правила стануть фундаментом церковних реформ, допоможуть звільнитися від гріха невігластва (адже “благодатию Божиею ясно сияют, неведения тьму отгоняюще и все просвещающе светом разумным”⁴⁸).

Звернення до Номоканона з коментарями стало тим етапом в історії Київської церкви, який поставив її на богословський ґрунт церковного права. Це дозволило розпочати виправлення зловживань у церковному управлінні, викривлень у богослужбовій практиці. Ініціатива митрополита стимулювала правничу творчість, “оживила у нас канонічну писемність... після смерті Кирила з'явилися два списки Кормчої, що стали прототипом майже всіх її пізніших текстів”⁴⁹. Йдеться про Рязанський і Новгород-Софійський зводи, в яких статті Сербської кормчої поєднані (більшою-меншою мірою) з давньоруськими текстами. Рязанська кормча (1284), найближча до сербського протографа, пропонує скорочений список візантійських статей і кілька руських⁵⁰. Новгородська, переписана 1280 р. для новгородського

⁴⁸ Правило Кирилла..., с. 105.

⁴⁹ Павлов А. С. *Первоначальный славяно-русский Номоканон*. Казань 1869, с. 73.

⁵⁰ За своєю структурою і мовно-стилістичними ознаками до рязанського кодексу подібна Волинська кормча, переписана 1286 р. на замовлення волинського князя Володимира Васильковича. До нашого часу дійшло лише чотири її списки, найстарший – XV ст. (Харківський історичний музей). Після першої згадки про нього (див.: Абрамович Д. И. Несколько слов о рукописных и старопечатных собраниях Вольнской епархии. *Христианское чтение*. Санкт-Петербург 1903, № 7, с. 114), рукопис був втрачений та в 70-х рр. його віднайшов у Харкові Ярослав Ісаевич. Інший список, датований другою половиною XV ст., належить сьогодні Арадському єпископству (Румунія). У бібліотеках

архієпископа Климента і передана до храму Святої Софії, має нові візантійські статті, полемічні твори і давньоруські тексти. Ці зводи, в яких віддзеркалене життя місцевих парафій, відтворені в багатьох регіональних редакціях і численних списках, складених у різних землях Русі впродовж XIII–XVII ст.

Рязанську кормчу надіслав 1284 р. рязанському єпископу Йосифу київський митрополит Максим, наступник Кирила II. Її текст, як засвідчує вміщений у кодексі запис, відтворює Київську кормчу. Сьогодні немає сумнівів у тому, що Кирило не лише організував переписування Сербської кормчої, а й доповнив її кількома давньоруськими текстами. Слід відзначити масштабність цієї роботи, можливої лише при кафедрі митрополита. Вона, за оцінкою Михаїла Тихомирова, “здійснювалася з великою наснагою в найтяжчі роки татарського поневолення і, попри свою церковну мету, мала загальноісторичне значення”⁵¹. Зрозуміло, що підготовка Київської кормчої вимагала досвідчених переписувачів. Та чи були вони тоді у Києві? У тому, що йдеться про Київ, впевнені Ізмаїл Срезневський і Ярослав Щапов⁵², попри літописні свідчення про значну руйнацію міста, визнану в історіографії – й небезпідставно – явно перебільшеною. Втім, імена переписувачів, як і сам київський кодекс, до нас не дійшли. А ось у мові Рязанської кормчої зафіксовано “очевидні

Російської Федерації знаходяться ще два списки Волинської кормчої: кінця XVI ст. (зібрання Михаїла Погодіна, Російська національна бібліотека у Санкт-Петербурзі) і початку XVII ст. (зібрання Румянцевського музею, Російська державна бібліотека у Москві). Палеографічний і текстологічний опис списків Волинської кормчої див.: Розенкамф Г. А. *Обозрение Кормчей книги в историческом виде*. Москва 1829, с. 62–65; Востоков А. Х. *Описание русских и славенских рукописей Румянцевского музея*. Санкт-Петербург 1842, с. 309–313; Юшков С. В. *Исследования по истории русского права*. Саратов 1925, вып. 1, с. 42–45; Iufu I. *Manuscrisele slave in bibliotecile din Transilvania și Banat. Romanoslavica*. București 1963, t. 8, p. 452–453, 464–466; Смокина Н. П., Смокина Н. Н. Вновь найденный фрагмент древнего Евангелия. *Изучение русского языка и источниковедение*. Москва 1969, с. 68–79; Щапов Я. Н. *Византийское и южнославянское правовое наследие...*, с. 209–213, 270–272).

⁵¹ Тихомиров М. Н. *Русская культура X–XVIII вв.* Москва 1968, с. 176.

⁵² Срезневский И. И. *Памятники русской литературы*. Санкт-Петербург 1882, с. 139–143; Щапов Я. Н. *Византийское и южнославянское правовое наследие...*, с. 151–152.

сліді південно-західного походження”⁵³. Олексій Соболевський також схилився до галицько-волинського письма пам’ятки: “Київський митрополит Кирило II, який отримав 1262 р. з Болгарії Кормчу книгу тієї редакції, що відображена в Рязанській кормчій, і, можливо, приготував її списки, жив не у Києві..., а то на південному заході, то на північному сході Росії... Чому не вважати її писаною десь на Волині або в Галичині? Побачивши у Рязанській кормчій галицько-волинський оригінал, ми цілком пояснили би присутність в ній деяких рис давнього галицько-волинського наріччя”⁵⁴.

Брак історичних джерел залишає відкритим питання локалізації Київської кормчої. І все ж можна припустити, що Кирило мав у своїй митрополичій канцелярії переписувачів із Галицько-Волинської Русі, де в XIII ст. уже діяли книжні осередки у Володимирі, Холмі, Перемишлі. Якщо ж прийняти гіпотезу деяких дослідників про участь Данилового печатника у створенні літописних текстів Галицької землі⁵⁵, дійдемо висновку, що і сам Кирило мав досвід книжної роботи. Олег Творогов вбачає участь митрополита у створенні літописного зводу у Переяславлі та написанні “Повісті о житті Олександра Невського”. На його думку, саме Кирило і галицькі книжники, що супроводжували його у Новгород, познайомили Владимиро-Суздальську Русь не лише зі своїми літературними навиками і традиціями, а й з деякими текстами⁵⁶.

Митрополит Кирило II керував Київською церквою майже сорок років. Під час поїздки до Переяславля 1281 р. він захворів

⁵³ Ягич И. В. *Четыре критико-палеографические статьи*. Санкт-Петербург 1884, с. 72.

⁵⁴ Соболевский А. И. Источники для знакомства с древне-киевским говором. *ЖМНП*. 1885, № 2, с. 349.

⁵⁵ Див.: Черепнин Л. В. *Летописец Даниила Галицкого*. *Исторические записки*. Москва 1941, № 12, с. 245–251; Лихачев Д. С. *Русские летописи...*, с. 263–265; Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*. Москва 1950, с. 87–91; Феннел Дж. *Кризис...*, с. 103, 112; Ужанков А. Н. “Летописец Даниила Галицкого”: проблема авторства. *Герменевтика древнерусской литературы*. Москва 1992, сб. 3, с. 149–180; Приселков М. Д. *История русского летописания XI–XV вв.* Санкт-Петербург 1996, с. 97–99, 157–159.

⁵⁶ Творогов О. В. Кирилл. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Москва 1987, вып. 1, с. 226.

і помер, заповівши поховати себе у Софійському соборі – офіційній резиденції київських архиєреїв. Більшість істориків оцінюють тривалу пастирську діяльність Кирила як напрочуд плідну. Його гнучка позиція у відносинах між руськими князями, Нікеею та Ордою піднесла авторитет Київської церкви у християнському світі. На думку Олександра Доброклонського, саме визнання його митрополитом з боку вселенського патріарха стало знаменним фактом, що ніби провіщав майбутні заміщення київської кафедри руськими кандидатами⁵⁷. І саме з другої половини XIII ст. посилилася роль першоієрарха в організації церковного життя⁵⁸. А прийняття на соборі 1273 р. Сербської кормчої, як і сам собор, стали початком тих реформ, які допомогли Київській церкві не лише вистояти в умовах поневолення, а й зміцнити свої позиції в суспільних і духовних процесах давньої Русі. Водночас, як бачимо, Кирило був останнім святителем, який не розірвав зв'язку з Києвом як інституційним і духовним центром митрополії. Хоча його тривале перебування у володіннях Олександра Невського та його сина Дмитрія дійсно стало тим прецедентом, який виходив за рамки усталених церковних традицій.

Прецедент виявився повчальним для Галицько-Волинської Русі. Тому наступні представники княжого дому Романовичів спробували на початку XIV ст. повернути собі ініціативу у церковних справах.

Звернімось до біографії *київського митрополита Петра Ратенського*. Вона викладена у північноруських, частково – візантійських джерелах⁵⁹. Щоправда візантійські

⁵⁷ Доброклонский А. П. *Руководство...*, с. 107.

⁵⁸ Шапов Я. Н., Флоря Б. Н. Высшее церковное управление в XIII – нач. XV в. *Православная Энциклопедия. Том “Русская Православная Церковь”*. <http://ezh.sedmitza.ru/index.html?did=515>

⁵⁹ Огляд документів див.: Зубрицкий Д. *Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси*. Москва 1845; Pelesz J. *Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom*. Vienna 1878, t. 1; Филевич И. П. *Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие*. Москва 1890; Gelzer H. *Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen. Zeitschrift für Kirchengeschichte*. Gotha 1892, bd 13, s. 241–282; Павлов А. С. О начале Галицкой и Литовской митрополии и о первых тамошних

документи⁶⁰ стосуються не стільки постаті Петра, скільки митрополій, підлеглих константинопольському патріархові у XIV ст., зокрема і Галицької. Давньоруський корпус джерел складають літописи (Новгородські I і IV, Типографський, Симеонівський, Воскресенський, Московський звід кінця XV ст., Рогозький літописець) та агіографічна література. Літописи розкривають, головню, владимирський і московський періоди життя митрополита. Його перебування у Галицько-Волинській землі і перипетії, пов'язані з поїздкою до Константинополя, викладено в житіях.

Збереглися дві повних і одна коротка редакції “Житія” Петра Ратенського, що увійшли до Прологу і Четій. Першу повну редакцію, написану доволі стисло і сухо й одразу після смерті Петра у 1326–1327 рр., більшість істориків атрибує ростовському єпископу Прохору, який був ставлеником митрополита: саме Петро 1311 р. висвятив ігумена Прохора на єпископа. Втім, належність йому першої редакції “Житія” дискутується⁶¹. Другу – повну і розлогу (датовану 1378–1381 рр.) написав митрополит

митрополитах по византийским документальным источникам XIV века. *Русское обозрение*. Москва 1894, т. 27: май, с. 214–251; Тихомиров Н. *Галицкая митрополия. Церковно-историческое исследование*. Санкт-Петербург 1896; Tinnefeld F. *Byzantinisch-russische Kirchenpolitik im 14. Jahrhundert. Byzantinische Zeitschrift*. München 1974, bd 67, s. 359–384; Stökl G. *Staat und Kirche im Moskauer Rußland. Die vier Moskauer Wundertäter. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Regensburg 1981, bd 29, s. 481–493.

⁶⁰ Вміщені у: *Acta patriarchatus Constantinopolitani (1315–1402)* / Ed. Miklosich M., Müller L. Vindobonae 1860 (перевидання – Wien 1975), т. 1–2 (з 615 документів 44 стосуються Русі), деякі у: Darrouzès J. *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*. Paris 1966; Ejud. *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle. Etude paléographique et diplomatique*. Paris 1971; Ejud. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*. Paris 1981. Частина документів у російському перекладі: Протоколи Константинопольського патріархата XIV столетия. *ЖМНП*. 1847, ч. 54, отд. 2, с. 130–164; Памятники древнерусского канонического права. Приложение..., с. 1–316; Макарий (Булгаков). *История...* Приложение..., с. 982–993.

⁶¹ Запереченням цього є дослідження Владимира Кучкина, за яким Прохор – автор не “Житія”, а “Читання на пам'ять митрополита Петра”, виголошеного на Владимирському соборі 1327 р. (Кучкин В. А. Сказание о смерти митрополита Петра. *Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР* (далі – *ТОДРЛ*). Москва; Ленинград 1962, т. 18, с. 59–79). Раніше подібний сумнів висловили Є. Голубінський і В. Ключевський.

київський і всієї Русі Кипріян (1390–1406)⁶² на основі твору Прохора і живих ще свідчень про Петра у Галицько-Волинській землі і Москві. Коротка редакція “Житія” укладена на підставі Кипріянового твору⁶³. Фрагментарні свідчення про Петра подають також літургійні і повчальні тексти⁶⁴, пом’яники⁶⁵, актови джерела, духовні грамоти руських князів⁶⁶.

“Житія” є чи не головним джерелом для вивчення біографії Петра Ратенського, але вірогідність деяких їхніх свідчень

⁶² Огляд текстів див.: Строев П. М. *Библиографический словарь и черновые к нему материалы*. Санкт-Петербург 1882; М. Р. *Житие святителя Петра, митрополита и чудотворца России*. Москва 1886; Дмитриев Л. А. Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы (к русско-болгарским литературным связям XIV–XV вв.). *ТОДРЛ*. 1963, т. 19, с. 215–254; Ignatiew С. “*Žitie Petra*” des Metropolitens Kiprian. Wiesbaden 1976; Дончева-Панайотова Н. *Киприан: Старобългарски и староруски книжовник*. София 1981; Прохоров Г. М. Житие митрополита Петра. *Словарь книжников..*, с. 163–166; Седова Р. А. Рукописная традиция “Жития Петра” в редакции митрополита Киприана. *ТОДРЛ*. 1983, т. 37, с. 256–268; Её же. *Святитель Петр митрополит Московский в литературе и искусстве Древней Руси*. Москва 1993; Wørtnes O. *Visions of Glory: Studies in Early Russian Hagiography*. Oslo 1988, p. 115–126.

⁶³ Кожна з редакцій має низку пізніших списків, уперше описаних: Барсуков Н. *Источники русской агиографии*. Санкт-Петербург 1882, с. 431–450. Їх сучасний найдокладніший опис: Клосс Б. М. *Избранные труды*. Москва 2001, т. 2, с. 15–47.

⁶⁴ Це, зокрема, “Служба митрополиту Петру” і “Слово похвальне святителю Петру” (1394–1404) пера Кипріяна, “Слово на перенесення мощів святителя Петра” Пахомія Логофета (80-і рр. XV ст.), “Сказання про мощі”, “Сказання про смерть митрополита Петра”, “Сказання про чуда митрополита Петра”, “Сказання про життя митрополитів Петра, Алексія та Йони”, “Похвальне слово трьом святителям”, створені у XV–XVII ст.

⁶⁵ Наприклад: *Голубев С. Древний Помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия). Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. Киев 1892, кн. 6. Приложение, с. 4; Баран О. Холмський пом’яник (за текстом збірника Лева Кішки). *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів 2007, вип. 2, с. 198.

⁶⁶ Черепнин Л. В. *Русские феодальные архивы XIV–XV вв.* Москва; Ленинград 1948, ч. 1; Москва 1951, ч. 2; *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* Москва; Ленинград 1950; Янин В. Л. *Новгородские акты XII–XV вв. Хронологический комментарий*. Москва 1991. Уривки з літописів, актових, житійних, літургійних текстів, в яких згадується про Петра, увійшли до “Книги степенної царського родоводу” (XVI ст.).

сумнівна. І, взагалі, чи може бути агіографічна література надійним історичним документом? Та більшість наукових студій, присвячених Петру, ґрунтуються саме на творі Кипріяна. А він, на думку Геліана Прохорова, Владимира Кучкина, Римми Седової, Льва Дмитрієва та ін., є доволі вільним переказом Прохорового тексту, його суб'єктивною інтерпретацією і своєрідною автобіографією самого Кипріяна. Не випадково, переживши драматичні події власного утвердження в Москві, Кипріян у “Житті” проводить чимало паралелей між собою і Петром. Василій Ключевський, пишучи про літературні особливості Кипріянового твору, властиві штучному стилю південнослов'янської агіографії, підкреслює наявність значних текстуальних доповнень і пов'язує їх з ідейною мотивацією самого автора⁶⁷. При цьому залишається нез'ясованим, наскільки його додатки до життєпису Петра (особливо московського періоду) відповідають реаліям.

Назагал, “Життя” досить звично з огляду агіографічної традиції викладають біографію святителя. З одного боку, Петро постає уособленням християнських чеснот – ревність у молитві, милосливість, щедрість (дарував багатьом свої ікони, віддавав бідним одяг, “ніколи же просящого убога или странна не отпустить тьща”⁶⁸), з іншого – носієм рис, властивих простій людині (попервах хлопчику Петру було важко навчатися, свій послух у монастирі він поєднував з фізичною працею – носив воду і дрова, прав волосяниці, служачи ченцям “не яко человекомь, но яко самому Богу”). Петро був народжений у побожній і, на думку Є. Голубінського (“позаяк на вищі церковні посади у давні часи здебільшого ставили родовитих за походженням ченців”), боярській чи купецькій родині⁶⁹. Місцем народження Петра є, за од-

⁶⁷ Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник. его же. *Русская история*. Москва 2001, т. 4, с. 540–541.

⁶⁸ Тут і далі цитуємо найповнішу редакцію з Мінеї службової за грудень (кінець XIV ст.), яка зберігається у рукописному фонді Харківської наукової бібліотеки. Див.: Прохоров Г. М. Древнейшая рукопись с произведениями митрополита Киприана. *Памятники культуры: Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1978*. Ленинград 1979, с. 205–215.

⁶⁹ Голубинский Е. Е. *История..*, с. 102.

ними даними, Равщина або Сокальщина⁷⁰, віднесені історичною традицією до Волинської землі⁷¹. За іншою версією, йдеться про Ратно на річці Прип'ять, районний центр Волинської обл.⁷² У сім років Петро був відданий на навчання, “вскоре навыче всей мудрости”, й у дванадцять років прийняв постриг.

Особливо прославився Петро хистом іконописця і подвигом чернечої аскези. Згодом майбутній святий “обходить округ места она пустынаа и обретаает место безмолвно” на березі річки Рати (притока Західного Бугу), в урочищі Рата (неподалік Рави-Руської), де пізніше засновує монастир. Ченці за особливий хист наставництва (“яко отца чадолюбива”) обирають Петра на ігумена. Його авторитет набув розголосу (“и князю тогдашнему в слух прииде добродетелное мужа житие, и велможам такожде, и... всей стране и земли... Вельньскаа”), вплинувши на вибір онука Данила Романовича – князя Юрія Львовича поставити Петра на місце померлого першого галицького митрополита, грека Нифонта (1303–1305). Слава Петра привернула увагу високих церковних осіб. Відвідавши західноруські єпархії, тодішній київський митрополит Максим благословив Петра

⁷⁰ Йдеться про галицькі села Двірці (нині – Сокальський район Львівської обл.) і Верхрату над річкою Ратою (нині – Любачівський повіт у Польщі). Саме Двірці як місце народження Петра, покликаючись при цьому на документи візантійського імператора Андроніка II Палеолога, називає український полеміст Захарія Копистенський (Палинодия. Сочинение киевского иеромонаха Захария Копыстенского. *Памятники полемической литературы в Западной Руси*. Санкт-Петербург 1878, кн. 1, стб. 1025).

⁷¹ Хойнацкий А. Ф. *Православие на западе России в лице ближайших представителей, или Патерик Вольно-Почаевский*. Москва 1888, с. 65–80; Невский А. А. *Жизнеописания первосвятителей и чудотворцев Всероссийских Петра, Алексия, Ионы и Филиппа*. Москва 1894, с. 4–6; Свистун Ф. И. *Петр Ратенский*. Львов 1904, с. 4; Гумецкий И. И. *Великий сын Галича*. Санкт-Петербург 1909, с. 2; Скурат К. Святой Петр, митрополит Московский. *Журнал Московской Патриархии* (далі – ЖМП). 1959, № 8, с. 54–59; *Московский Патерик. Жития святых* / Сост. Иосиф (Шапошников), Я. А. Шипов. Москва 1991, с. 181–183; Овсійчук В. Іконописець – митрополит Петро Ратенський. *Записки НТШ*. Львів 1998, т. 236, с. 25–40; Мануил (Лемешевский). *Русские православные иерархи. 992–1892*. Москва 2003, т. 1, с. 211–214.

⁷² Уездный г. Ковель, Вольнской губернии и его современная Воскресенская церковь. *Волинские епархиальные ведомости*. Кременец 1873, № 21, с. 727; Яхонтов Д. Св. Петр, митрополит всея Руси. *ЖМП*. 1966, № 9, с. 54–61; Рожко В. С. *Православні монастирі Волині і Полісся*. Луцьк 2000, с. 94–99.

і, за церковним переданням, отримав від нього у дар власноруч писану ікону Богоматері.

Позитивно змальовуючи Петра, “Житія” прагнули довести його особливу святість. Ця ідея проглядається у багатьох епізодах. Так, коли Петро, прибувши до Константинополя, ввійшов у патріарший храм Святої Премудрості, той наповнився особливими пахощами і патріарх запевнив присутніх, що “се человек повелениемъ Божиимъ приде к нам”. Після смерті Петра вже при його труні почали відбуватися чуда зцілення. Ідея святості покликана обґрунтувати легітимність канонізації святителя. І цим житійні тексти виконали своє головне призначення. Однак вони залишили нез’ясованими ключові моменти діяльності святителя. Ці пробіли впродовж декількох століть намагається заповнити історична наука. Спробуємо узагальнити її пошуки і висновки.

Погляньмо, передусім, на історію Петрового висвячення. Перша проблема, яка активно дискутується в історіографії, стосується ініціативи Юрія Львовича висунути Петра на галицьку кафедру. Сам її факт не викликає сумнівів, як і заснування Галицької митрополії 1303 р. Звернення Юрія до патріарха Афанасія мотивувалось, передусім, переїздом митрополита Максима з крилосом до Владимира, що ускладнювало належний нагляд над південними і південно-західними єпархіями.

Очевидною є також глибинна причина утворення Галицької митрополії: боротьба Романовичів із заласькими князями за першість у посткиївському геополітичному просторі. Перенесення кафедри до Владимира упосліджувало інші руські землі, які, відтак, відходили на другий план не лише у церковних, а й політичних справах. А давня традиція пов’язувала уявлення про “царствующе місто” з тим містом, де жили князь і митрополит. За цих обставин бажання Юрія Львовича, могутнього володаря окремої держави, створити новий церковний центр цілком зрозуміле, як і його прагнення отримати для нього легітимного главу. У цьому бажанні, як відомо, він виступив одnodумцем свого батька Лева Даниловича. Тому одразу після смерті Нифонта у 1305 р. Юрій послав Петра Ратенського за благословенням до патріарха. Саме в цей час помер київський

митрополит Максим. І тверський князь Михаїл Ярославич запропонував Константинополю свого протеже на київську кафедру. 1304 р. Михаїл посів великокняжий стіл у Владимиро-Суздальській Русі, прагнучи надійної церковної підтримки. Ставку зроблено на владимирського ігумена Геронтія. Останній поспішив до Константинополя.

Житійні тексти змальовують постать Геронтія негативно. Але врахуймо, що обидва автори “Житія” належали до промосковської партії. Він, буцімто, сам посягнув на святительський сан, без світської підтримки і соборного рішення: “Геронтій... дерзну дерзостію, вьсытити хотя сан святительства... тако самовластиа недугом объят був, своеумением ни таковую высоту дризну... и многие негодоваху”. Цю думку, що проглядається вже у Прохора, а ще сильніше – в Кипріяновому тексті, поділяв Миколай Тихомиров. Він так розвинув житійну концепцію: Юрій Львович не міг сприйняти протизаконного вчинку Геронтія. Прагнучи убезпечити від нього церковну спільноту, вирішив протиставити Геронтію свого гідного претендента⁷³. У цій оцінці явно помітний натяк на ширші плани Юрія, який, скориставшись смертю митрополита Максима, міг звернути свій погляд і на київську кафедру.

Подібне міркування підсилює дивне мовчання в обох редакціях “Житія” про тверського князя. Але О. Павлов переконаний, що Геронтія відіслав до Константинополя саме тверський князь, який, до того ж, першим звернувся до патріарха⁷⁴. І, всупереч житійній розповіді, не Юрій Львович протиставляє Михаїлу свого кандидата, “извътомь творяся Геронтиева високоумия”, а навпаки – “як тільки Михаїл дізнався, що з Волині запропонований новий святитель для Галицької митрополії, він тут же посилає свого претендента на Владимир”⁷⁵. Хоча ім’я Михаїла у “Житіях” не згадується, сам факт добре підготовленого виїзду Геронтія до Константинополя (він не лише мав при собі святительський одяг і дари для патріарха, а й їхав з цілою

⁷³ Тихомиров Н. *Галицкая митрополия...*, с. 55–56.

⁷⁴ Павлов А. С. О начале Галицкой и Литовской митрополии..., с. 220.

⁷⁵ Соколов П. *Русский архиерей...*, с. 220–221.

делегацією) суперечить твердженню про самовільні дії претендента.

Питання про першість у зверненні до патріарха не дургорядне. Адже і сьогодні історики розходяться у думці чи мав Юрій Львович на увазі лише заміщення галицького владики, чи може, як і його дід, планував поставити свого протеже на київську кафедру? Вочевидь, першим виїхав до Константинополя Петро, випередивши конкурента (“Житія” пояснюють це надісланими “звище” перешкодами, що супроводжували вояж Геронтія), і його поїздка була викликана смертю Нифонта, а не Максима. Юрій Львович, зацікавлений у зміцненні Галицької митрополії, прагнув якомога швидшого утвердження свого кандидата. А Царгород не завжди поспішав з поставленням митрополитів навіть для Києва. Відтак, поспішність Юрія могла стати подразником для тверського князя. Однак, ще глибшою мотивацією Михаїлового посольства було протистояння з московськими князями. Цю причину житійні тексти, природно, замовчують.

Брак документів залишає не до кінця з’ясованим, що відбувалось у Константинополі після приїзду двох претендентів. За “Житіями”, першим у Царгород прибув Петро у посольстві від Юрія Львовича з його листом до патріарха. У листі – з цим погоджується більшість істориків – було прохання висвятити Петра на галицького митрополита. Афанасій прийняв його дуже прихильно, на відміну від Геронтія, кандидатуру якого на київську кафедру патріарший собор відхилив. Однак собор не мав і свого претендента. Дослідники сперечаються, чому Петро був висвячений на київського митрополита. Адже Константинополь, заперечивши кандидатуру Геронтія, міг прислати до Києва свого ставленника. І чому патріарх Афанасій, який у 1303 р. дав дозвіл на відкриття Галицької митрополії, вже 1308 р. висвяченням Петра на київського владику фактично позбавив її окремого статусу? Чи були дії патріарха рішенням скасувати галицьку кафедру, попри звернення Юрія Львовича, з яким Константинополь підтримував приязні стосунки?

Іриней Назарко вважав, що патріарх спочатку висвятив Петра на галицького митрополита, а потім також і на київського⁷⁶. Є. Голубінський зазначив суперечливість житійних повідомлень про висвячення Петра⁷⁷. Та більшість дослідників заперечують факт подвійної хіротонії і переконані, що патріарший собор, зіставивши дві кандидатури, визнав Петра гідним керувати не лише західноруськими єпархіями, а всією Церквою.

Існування двох митрополій порушувало канонічно встановлені кордони Київської церкви й ускладнювало не лише релігійні, а, насамперед, – політичні відносини Константинополя з Руссю. У Візантії найважливіші церковні питання (передусім висвячення митрополитів) патріарх вирішував після санкції імператора⁷⁸. Натомість Андронік II Палеолог у своєму протистоянні із Заходом був зацікавлений у добрих відносинах з Ордою і, як більшість володарів Східної імперії ромеїв, не заохочував сепаратистських настроїв руських князів⁷⁹. Попри те, що його правління візантиністи називають періодом “перетасування” митрополичих кафедр, “упродовж вказаного часу зіткнення

⁷⁶ Назарко І. Київські і галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960). *Записки ЧСВВ*. Рим 1962, сер. 2, секц. 1, т. 13, с. 141. Цей погляд непоодинокий, див.: Павлов А. С. О начале Галицкой и Литовской митрополии..., с. 217, 221, 227; Stasiw M. *Metropolita Haliciensis (eius historia et juridica forma)*. *Записки ЧСВВ*. Рим 1960, сер. 2, секц. 1, т. 12, с. 21–23; Барабанов Н. Д. *Византия и Русь в начале XIV в. (Некоторые аспекты отношений патриархата и митрополии)*. *Византийские очерки*. Москва 1991, с. 198–215.

⁷⁷ Голубинский Е. Е. *История...*, с. 103–105.

⁷⁸ Перший Вселенський собор визнав обов'язковість узгодження системи церковного управління з державним, вплинувши на формування теорії симфонії церковної і державної влад у Східній церкві. Вона, зокрема, надавала право імператору через декрети не лише впливати на поставлення патріархів і митрополитів, а й визначати географічні межі їхньої юрисдикції. Імператор Йоан VI Кантакузин саме це право використав у своєму хрисовулі 1347 р., яким заборонив самостійність Галицької митрополії. Роль церковного собору полягала, головно, у затвердженні хрисовулу. Див.: Weiss G. *Joannes Kantakuzenus*. Wiesbaden 1969. Текст хрисовулу: *Памятники древнерусского канонического права. Приложения...*, с. 13–20.

⁷⁹ Про це: Оболенский Д. Д. *Связи между Византией и Русью в XI–XV вв.* Москва 1970; Laiou A. *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282–1328*. Cambridge 1972; Obolensky D. *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*. London 1982; Nicol D. M. *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*. Cambridge 1993.

місцевих інтересів з централізаторськими тенденціями Візантії стало справжнім стержнем історичного процесу в Східній Європі... у XIV ст. візантійська політика на Русі була скерована на посилення адміністративного контролю над Церквою”⁸⁰. Отже, політична складова в питанні функціонування чи скасування Галицької митрополії є визначальною.

У протистоянні партикулярним тенденціям на Русі інтереси імператора і патріарха співпадали. Відкриття Галицької митрополії було зумовлено, не в останню чергу, загрозою подальшого зближення Романовичів з Римом. Приймавши королівський титул, Юрій Львович продемонстрував свою готовність до продовження відносин з папою. А патріарх Афанасій, відомий послідовною протикатолицькою позицією, що вплинуло на зовнішню політику Візантії, прагнув обмеження її контактів із Заходом⁸¹. Водночас існування окремої митрополії⁸² посилювало князівські суперечки і могло призвести до подальшого поділу Київської церкви⁸³. Тому Афанасій “вирішив за краще повернутися до старого порядку церковного управління”⁸⁴. Цієї оцінки дотримувались Андрій Горський та Йоан Мейєндорф⁸⁵.

⁸⁰ Мейєндорф И. *Византия...*, с. 108

⁸¹ Див.: Васильєв А. А. *История Византии. Падение Византии. Эпоха Палеологов (1261–1453)*. Ленинград 1925, с. 65–67; Baynes N. H. *The Byzantine Empire*. London; New York 1926, p. 213–222; Барабанов Н. Д. Борьба внутри византийской церкви на рубеже XIII–XIV вв. *Античный и средневековый город*. Свердловск 1981, с. 141–156.

⁸² Яка, з осідком у Галичі, обіймала Володимирську, Луцьку, Холмську, Перемишльську і Туровську єпископії.

⁸³ Керуючись рішеннями вселенських і помісних соборів, Східна церква неприхильно ставилась до утворення не лише нових митрополій, а й єпископій. Ще київський митрополит Йоан II (1078–1089) вимагав, щоб “учащення єпископій”, тобто заснування нових єпархій, здійснювалось з особливою обережністю. Подвоєння Київської митрополії суперечило інтересам візантійської дипломатії через посилення втручання князів у церковні справи, можливе падіння авторитету митрополичого сану і, врешті, – послаблення впливу Візантії на церковне і політичне життя Русі (Цыпин В. А. *Церковное право*. Москва 1996, с. 122; Борисов Н. С. *Церковные деятели средневековой Руси XIII–XVII вв.* Москва 1988, с. 29).

⁸⁴ Тихомиров Н. *Галицкая митрополия...*, с. 56

⁸⁵ Горский А. В. Св. Петр, митрополит Киевский и всея России. *Прибавления к Творениям св. Отцов*. Москва 1844, ч. 2, кн. 1, с. 74. Порівняймо: “З візантійського погляду єдність митрополії була важливішою за

Як бачимо, висвячення Петра на київську кафедру із збереження його юрисдикції над Галичем цілком відповідало бажанню патріарха відновити єдність митрополії.

А ось П. Соколов не відкидав того, що Галицька митрополія де-юре – до її закриття зусиллями київського митрополита Феогноста (1328–1353) – продовжувала своє існування. Історик нагадує про давню традицію в Грецькій церкві, коли за подібних обставин (відсутність гідного претендента на старшу кафедру) митрополит молодшої кафедри міг перейменуватися на митрополита старшої, яка доручалась йому в управління. При цьому до часу появи нового претендента на старшу кафедру зберігалась церковна гідність кожної кафедри. Можна думати, що у нашому випадку було дотримано саме цієї практики. Приїзд Петра до Константинополя виявився дуже вдалим моментом, аби, звернувшись до цієї традиції, де-факто відновити єдність митрополії. І відновити в такий спосіб, за якого було виконано прохання Юрія Львовича і, водночас, дотримано церковних канонів.

Перебування Петра у Константинополі тривало приблизно три роки. Вочевидь, патріарх, заклопотаний внутрішніми проблемами Грецької церкви (його двір, як і сама імперія, переживав тоді арсенітський розкол⁸⁶), не поспішав із відповіддю. О. Павлов припускав, що Афанасій у цей час вів переговори з Юрієм Львовичем, переконуючи його у своїй особливій симпатії та неприйнятті тверської кандидатури. До цієї ж думки схиляються інші автори. Й. Мейєндорф назвав такі дії Афанасія віртуозною дипломатією. Зрештою, з обранням на київську кафедру Юрієвого протеже і, до того ж, – вихідця з галицько-волинського регіону патріарх міг сподіватися на надійне піклування над місцевими церквами і паствою.

скарги “Малой Русі” на церковну занедбаність” (Мейєндорф И. *Византия...*, с. 109).

⁸⁶ Див.: Троицкий И. *Арсений и арсениты*. Санкт-Петербург 1873; Успенский Ф. И. *История Византийской империи*. Санкт-Петербург 2001, т. 3, с. 510–513; Михайленко С. Роль арсенитов в политической жизни Византии в начале XIV в. *Мир православия*. Волгоград 2002, вып. 4, с. 77–102; Oikonomidès N. *Society, Culture and Politics in Byzantium*. Aldershot 2005.

І дійсно, своє повернення на Русь 1308 р. новий митрополит розпочав з Галицько-Волинської землі. Цей факт, можливо, став підставою назвати Петра другим серед галицьких митрополитів у грамоті 1370 р., якою польський король Казимир III звернувся до константинопольського патріарха Філофея Коккіна (1353–1354, 1364–1376)⁸⁷. А в Четьїх-Мінеях Російської православної церкви за 21 грудня вшановується пам'ять Петра як митрополита київського і галицького⁸⁸.

Зазначимо: висвячення Петра, попри проблематичність внаслідок цього подальшої долі Галицької митрополії, виявилось перемогою короля Юрія Львовича. На початку XIV ст. великий князь Михаїл Ярославич набирав політичної ваги, ставши головним суперником московських князів за лідерство у Заліській землі. Відмова йому Константинополя межувала з порушенням церковних традицій.

Попри цю перемогу, Галицька митрополія за Петрового пастирства нічим не виявила себе як окремий церковний центр⁸⁹. Тому, за Макарієм (Булгаковим), плани Юрія Львовича “сповнилися лише наполовину”⁹⁰. Щоправда, важко спрогнозувати, які дії у відповідь на рішення патріарха міг вчинити король Юрій: його смерть фактично співпала з поверненням Петра. Останній же, будучи главою усієї Київської церкви, мав зайняти тодішній митрополичий стіл. Відтак, відвідавши Волинь і Київ, він

⁸⁷ Текст грамоти: Памятники древнерусского канонического права. Приложение..., с. 125–128.

⁸⁸ *Минея. Декабрь*: Москва 1982, ч. 2, с. 147.

⁸⁹ За однією версією, Петро залишив у Галичі свого намісника, або вікарія, в особі Гавриїла, “доручивши йому на тих чи інших умовах завідування усіма південноруськими єпархіями” (Павлов А. С. О начале Галицкой и Литовской митрополии..., с. 222). За іншою – Гавриїл “можливо був галицьким митрополитом” (Тихомиров Н. *Галицкая митрополия...*, с. 67). На думку Юліяна Пелеша, його призначив галицький князь Юрій-Болеслав Тройденович, і Гавриїл перебував у статусі митрополита впродовж 1326–1329 рр. (Pelesz J. *Geschichte...*, s. 283). Серед галицьких митрополитів, названих польським королем Казимиром III, Гавриїл згаданий якраз після Петра. Однак це гіпотетичне митрополитство, за відсутності офіційного рішення щодо нього у Константинополі (адже в актах патріархату за 1315–1402 рр. ім'я Гавриїла не вказане), могло бути лише номінальним.

⁹⁰ Макарий (Булгаков). *История...*, с. 849.

1309 р. виїхав до Владимира – місце поховання свого попередника та офіційну резиденцію великого князя. І того ж року Петро рукопоклав тут новгородського архієпископа Давида.

З того часу немає вірогідних даних про зв'язок Петра з південно-західними єпархіями. Після смерті Юрія Львовича Галицько-Волинська держава перейшла до його синів – Андрія і Лева, які мали союзницькі відносини з Тевтонським орденом і польським князем Владиславом Локетком (з 1320 р. польський король). У церковно-історичних студіях є припущення, що Петро (як і Кирило) під час перебування у Царгороді міг отримати інструкцію від патріарха обмежити відносини з галицько-волинськими володарями⁹¹. Але, мабуть, для самого Петра більше важив статус київського першоієрарха з фактичною підлеглистю йому усіх церковних провінцій Русі.

Прибувши до Владимира, митрополит одразу потрапив у немилість до Михаїла Ярославича, який не бажав змиритися зі своєю поразкою. І більшу частину свого першосвятительського служіння Петро провів у поїздках. Цим він засвідчив не лише незатишність своєї резиденції, а й наслідування тієї церковної традиції, яку втілював до нього митрополит Кирило. Постійно об'їжджаючи єпархії⁹², Петро посилював контроль над місцевими владиками і свою владу над Церквою, наставляв чернечі громади і мирян. Знову маємо справу зі здійсненням ідеалу місіонера-апостола, на якому побудована теорія “піклування про

⁹¹ Наприклад: “...в ім'я ліквідації зобов'язань відкинутої Ліонської унії – уникати залежності від латинської польської корони” (Карташев А. В. *Очерки...*, с. 372). Або: “Патріарх не погодився на перенесення митрополії до Галича, побоюючись, імовірно, того, що Галич часто був і міг бути, якщо не під владою, то під впливом католицького Заходу” (Соколов Д. *История разделения Русской митрополии*. Санкт-Петербург 1900, с. 25).

⁹² За “Житієм” Прохора, Петро “преходя Вольнскую землю; и Киевскую, и Создальскую землю, уча везде вся”. Тому В. Петрушко переконаний, що митрополит бував на Волині, І. Гумецький – і в Галичі. Див. також: Борисов Н. С. *Иван Калита*. Москва 1995, с. 34; Его же. *Политика московских князей. Конец XIII – первая половина XIV века*. Москва 1999, с. 189–190. Але свідчення Прохора стосуються, радше, Петрового повернення з Константинополя через Галицько-Волинську і Київську землі. Хоча не можна відкидати (як і у випадку з Кирилом), що північноруські літописи просто обійшли увагою перебування Петра у межах Галицької митрополії.

всіх”, покладена в основу життєдіяльності східного православ’я. Така практика була спрямована також на подальше зміцнення самої Церкви і поширення її суспільного впливу.

Втім, власне церковну діяльність Петра літописи і житійні тексти викладають фрагментарно, особливо у порівнянні з Кирилом і Петровим наступником Феогностом (1328–1353). Більше уваги приділено протистоянню Петра з князем Михаїлом, його синами і церковною верхівкою Твері. Виглядає, що Михаїл не припиняв конфлікту з митрополитом аж до своєї загибелі. На думку багатьох істориків, це стало трагічною помилкою князя, яка відіграла для нього “фатальну роль”⁹³. Не полишаючи планів зведення на київську кафедру своєї людини, князь дозволив кампанію з дискредитації Петра Ратенського. Можливо, її ініціював сам Михаїл, можливо, – тверський єпископ Андрій, син литовського князя Горденя Давидовича, який в середині XIII ст. правив у Полоцьку.

Дехто з дослідників вважає: єпископ Андрій уміло підігрівав княжу неприязнь до Петра через те, що той був галицьким кандидатом⁹⁴. А ось у “Житті” Прохора проглядається натяк на те, що ворожість Андрія мала меркантильну мотивацію. Адже митрополит чинив нагляд за фінансовим станом єпархій, їх відрахуваннями на користь свого двору. Будучи одночасно єпископом Києва і Владимира, він повністю користувався їхнім церковним майном⁹⁵. Митрополитові належало також кілька видів

⁹³ Див. про це: Клюг Э. *Княжество Тверское (1247–1485)*. Тверь 1994; Кричевский Б. В. *Русские митрополиты. (Церковь и власть XIV в.)*. Санкт-Петербург 1996; Кусков В. В. *Древнерусские княжеские жития*. Москва 2001; Пономарёв Г. Н. *Михаил Ярославич тверской – первый “Великий князь всея Руси”*. Тверь 2003.

⁹⁴ Наприклад: Петрушко В. И. *История...*, с. 107.

⁹⁵ Так, на початку XIII ст. митрополитові належали значні земельні наділи у межах Києва, Владимира і Суздаля. Ханські ярлики Максима і Петра перелічують митрополиче добро – землі, міста, волості, села, ліси, угіддя тощо, підтверджуючи усі дари, отримані від світських володарів. Успадкувавши володіння Максима, Петро істотно збільшив їх новими придбаннями, зокрема, – купив місто Олексин з волостями та усіма угіддями. Руські князі були зацікавлені в обдаруванні митрополитів, сподіваючись на їхню підтримку. Подібну практику широко застосовували московські князі. Див.: Горчаков М. *О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и св. Синода (988–1738)*. Санкт-Петербург 1871, с. 48, 54–56.

церковних податків, зокрема судове мито. Глава Церкви отримував постійний прибуток від єпископів, які при поставленні обіцяли справно виплачувати усі мита митрополичому престолу⁹⁶. Йдеться і про прийняту на соборі 1273 р. (а, отже, узаконену в Київській церкві ще до Петра) практику сплати при цьому семи гривень податку до казни архиерейського дому⁹⁷.

Останній факт узяли на озброєння організатори собору, скликаного у Переяславлі 1311 р. з метою звинувачення Петра у симонії. Окрім єпископа Андрія, з вищих духовних осіб тут був присутній лише ростовський єпископ Симеон. Більшість учасників склали рядові священики, ігумени, а ще більше – князі та бояри на чолі з юними синами Михаїла (який, за життєвими текстами, перебував тоді в Орді). Джерела підкреслюють надзвичайно бурхливий перебіг собору й активність світських учасників в обговоренні важливого канонічного питання. Це, а також відсутність інших владик, ставить під сумнів канонічність собору. До того ж, митрополит підлягав лише патріаршому судові. Зазначене підтверджує висновки істориків про інспірацію собору, а, радше, князівського з'їзду⁹⁸, самим Михаїлом. Однак Петра підтримали московські князі Юрій Данилович і його молодший брат Іван (на прізвисько Калита⁹⁹, що був тоді володарем Переяславля).

Ще до цього єпископ Андрій надіслав скаргу патріарху з викладом “злочину симонії”, який закидав Петрові. Князь Михаїл звинуватив Петра у невизнанні законів про шлюб і дозволі шлюбу у шостому ступені спорідненості. Патріарх скерував на Русь свого представника для з'ясування ситуації на місці. Та, вивчивши матеріали собору, патріарший суд не визнав протизаконності дій митрополита: у Константинополі плата за поставлення

⁹⁶ Мейендорф И. *Византия...*, с. 112.

⁹⁷ Є. Голубінський вважав, що Петро наполягав на загальноприйнятій практиці сплати мінімального податку за поставлення на священика (“ставленне мито”), В. Петрушко – що у рішеннях собору 1273 р. йшлося насправді не про платню за хіротонію, а компенсацію витрат, пов'язаних з нею, поїздкою архиєрея та його свити.

⁹⁸ Соколов П. *Русский архиерей...*, с. 231.

⁹⁹ За одним припущенням, від звичаю носити зі собою гаманець для роздачі милостині, іншим – за скупість і жадобу до грошей.

на церковні посади, хоча й не визнавалась офіційно, була річчю звичною, а патріарха Нифонта I (1310–1314) самого звинуватили у симонії. Відомо, що патріархи при поставленні митрополитів отримували значні “підношення”. За припущенням Й. Мейєндорфа, київський митрополит сплачував патріарху податок на зразок того, який отримував від своїх єпархій. Попри виправдання Петра, Михаїл Ярославич не припиняв спроб його усунення. Відомим є листування князя з патріархом Нифонтом і скерування до нього ченця Акіндіна з новими викривальними матеріалами¹⁰⁰. Та своєї мети Михаїл знову не досяг. “Безсумнівно, що митрополит зовсім не був винний у висунутих проти нього звинуваченнях... інакше великий князь... не допустив би його оправдин”¹⁰¹.

Переяславський собор мав серйозні наслідки для митрополита й усієї Київської церкви. Переконавшись у недружності Твері, Петро шукав підтримки московських князів, які виборювали у свого дядька Михаїла великокняжий стіл. У 1311 р. Петро не тільки відмовився благословити військо, очолюване юним Михаїловим сином Дмитрієм, що вирушило проти Юрія Даниловича, а й застосував до Дмитрія право церковного відлучення. Маємо тут перший в історії Київської митрополії випадок церковного відлучення за політичними міркуваннями, чим свого часу Кирило II лише лякав новгородців.

За умов боротьби між двома княжими гілками Петро зробив митрополичу резиденцію у Володимирі союзницею Москви. Хоча при цьому він виявив милосердя до свого опонента – єпископа Андрія, якого привселюдно простив, залишивши йому Тверську єпархію¹⁰² (щоправда, за нез’ясованих обставин той

¹⁰⁰ Авторство цих звинувачень належало Акіндіну, який у своєму “Написанні” використав згадану “Власфімію” (Кучкин В. А. Источники “Написания” Мниха Акиндина. *Археографический ежегодник за 1962 г.* Москва 1963, с. 66–73). Не виключено, що і “Власфімія” вийшла з оточення тверського князя для засудження Петра, – адже до цього не фіксуємо відкритих сумнівів у канонічності рішень собору 1273 р. Текст “Написання”: Памятники древнерусского канонического права..., с. 150–158.

¹⁰¹ Голубинский Е. Е. *История...*, с. 108.

¹⁰² 1311 р. у Твері митрополит хіротонізував єпископів Харлампія (його єпархію літописи не згадують) і Прохора у Ростов. Андрій брав участь у здійсненні обряду.

1316 р. змушений був піти у монастир). “В інших випадках – писав М. Карамзін про Петра, – цей смиренний архипастир міг бути і суворим”¹⁰³. Так, 1312 р. він позбавив сану (можливо, за опозицію митрополитові¹⁰⁴) сарайського єпископа Ізмаїла, призначивши свого кандидата Варсонофія¹⁰⁵. Митрополит рішуче припинив діяльність єретика Сеїта, який проповідував мусульманство (сеїтами на Русі називали ісламських учителів) і заперечував чернецтво. Його Петро переміг у диспуті на тому ж Переяславському соборі. Цей випадок набув широкого розголосу, увійшовши до церковних переказів. Вони ототожили Сеїта з новгородським протопопом, за яким пішли інші ченці, що вийшли з монастирів і одружилися. Різка реакція митрополита на такі дії була логічною у контексті тієї боротьби, яку вели митрополити проти церковно-автономних прагнень Новгородда, поширених тут язичництва і вільнодумства. Аби зупинити подальший розвиток ересі, Петро наклав на Сеїта анафему. За Геннадієм Карповим, Сеїт був наближений до тверського єпископа Андрія, який виступив на його захист¹⁰⁶.

У 1313 р. Петро і великий князь Михаїл відбули до юного хана Узбека (першого магометанина серед золотоординських володарів). Маючи підтримку в особі Юрія Даниловича (який наблизився до хана, одружившись 1315 р. з його сестрою), митрополит був прийнятий у Сараї досить прихильно, чого не скажеш про Михаїла Ярославича. Неприязне ставлення до нього Узбека призвело, врешті, до загибелі великого князя 1318 р. Його страта непривабливою тінню впала на московських князів¹⁰⁷.

¹⁰³ Карамзін Н. *История государства Российского*. Москва 2008, кн. 1, т. 4, с. 189.

¹⁰⁴ Вернадский Г. В. Монгольское иго в русской истории. *Евразийский вестник*. Париж 1927, кн. 5, с. 158–159.

¹⁰⁵ Приселков М. Д. *Троицкая Летопись. Реконструкция текста*. Москва; Ленинград 1950, с. 354.

¹⁰⁶ Карпов Г. *Очерки из истории российской церковной иерархии*. Москва 1865, с. 8.

¹⁰⁷ Своїми войовничістю, підступною боротьбою за великокняжий стіл, брутальним ставленням до інших князів Юрій Данилович набув недоброї слави. “Георгій своєю чорною душею заслужив всезагальну ненависть” (Карамзін Н. *История...*, с. 191), “Московський князь Юрій Данилович, особа... абсолютно по-маккіавелівськи безпринципна” (Петрушко В. И. *История...*, с. 107).

Історичні джерела не ставлять в один ряд загибель Михаїла і його конфлікт з Петром. Однак, на думку П. Соколова, цей факт також міг вплинути на рішення Узбека. В усякому разі, очевидним є те, що під час перебування в Орді митрополит прагнув убезпечити себе від подальших утисків з боку Михаїла. Опосередкованим свідченням цього є ярлик 1313 р. хана, що мав доповнення порівняно з ярликами Кирила і Максима. За ним, усі священники і церковні люди в усіх життєвих справах, навіть за кримінальні вчинки, підлягали лише митрополичому судові, а церковна ієрархія оголошувалась недоторканою¹⁰⁸.

Наведені приклади показують Петра сильною особистістю, справжнім політиком, здатним своїм святительським авторитетом впливати на світських володарів і церковну ієрархію. Діючи подекуди у візантійському дусі (на що штовхали його життєві обставини і хід історичних подій), Петро переслідував не лише власні інтереси (що є цілком природнім), а й загальноцерковні. У цьому він був гідним продовжувачем митрополита Кирила.

І як Кирилові, Петрові також довелося діяти в складних політичних обставинах: ще більша державна руїна, небувале загострення князівської боротьби за владу, постійне протистояння з великим князем. Літописи під 1310 р. відзначають смертельну небезпеку, в яку потрапив Петро у Брянську під час збройного конфлікту між місцевим князем Святославом і його племінником Василям. А ще на початку XIV ст. Залісся пережило кілька руйнівних природних лих і масових епідемій. Нова небезпека для Київської

А ось Іван Калита змальований у джерелах миролюбним, дипломатом, будівничим; хоча в багатьох випадках він діяв не менш рішуче і грізно, а в російській історіографії постає як спритний політик. Його позитивні риси названі в “Житіях” тією причиною, що особливо привернула до нього митрополита. Однак, зрозуміло, їхнє зближення мало обопільну прагматичну вигоду.

¹⁰⁸ Текст грамоти: Григорьев В. В. *О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству*. Москва 1842, с. 112–113; Черепнин Л. В. *Памятники русского права*. Москва 1955, т. 3, с. 467. Водночас, автентичність цього ярлика спростовується: Соколов П. Подложный ярлык Узбека митрополиту Петру. *Русский исторический журнал*. Петроград 1918, кн. 5, с. 70–85; Черепнин Л. В. *Русские феодальные архивы...*, ч. 2, с. 53–57; Каштанов С. М. *Из истории русского средневекового источника. Акты X–XV вв.* Москва 1996, с. 82.

церкви прийшла від литовських князів. За вимогою Гедиміна імператор Андронік II Палеолог (який шукав з Литвою політичного союзу) і патріарх Йоан Глікис (1315–1319) у 1315 або 1317 рр. дозволили Литовську митрополію. Її глава Феоділ (1315/1317–1330) мав резиденцію у Новоградку, йому певний час підпорядковувалися полоцький і, можливо, туровський¹⁰⁹ єпископи.

Цікаво, втім, що історичні джерела обходять мовчанням реакцію митрополита Петра на рішення Константинополя, яке знову загрожувало єдності Київської митрополії. Але не забуваймо, що Петро не тільки очолював найбільші єпархії – Київську і Владимирську. Йому підкорялося усе православне духовенство на півночі Русі, у Галицько-Волинській землі¹¹⁰

¹⁰⁹ Це припустили Є. Голубінський, О. Павлов, Й. Мейєндорф на тій підставі, що Туров був захоплений Гедиміном. Тому “Литовська митрополія за Гедиміна ще не була власне литовською і обіймала лише Туровську і Полоцьку єпархії, а не інші єпископії Західної Русі” (Петрушко В. И. *История...*, с. 111–112). Належність Туровського князівства Гедиміну зазначено в історичній науці, наприклад: Антонович В. Б. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. Киев 1885, т. 1, с. 46. Вхідження Турово-Пінської землі до складу Великого князівства Литовського в сучасній білоруській історіографії віднесено до 1320–1330-х рр.: *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.* Мінск 2007, т. 2, с. 8, 111.

¹¹⁰ Відомим є факт приїзду до Москви перед смертю Петра луцького єпископа Феодосія, який взяв участь у похороні митрополита. На думку Макарія (Булгакова), Феодосій прибув “у справах єпархіальних”. П. Соколов вважав, що протеже цього луцького владика був архимандрит Феодор, якого Петро, за першою редакцією “Житія”, “воименова на митрополію”. І ніби цей Феодор і став майбутнім галицьким митрополитом (початок 1340-х – 1347). Тому приїзд Феодосія був спричинений “справою заміщення Галицької митрополії” (Соколов П. *Русский архиерей...*, с. 262–263). Симптоматично, що згадка про цей візит є у “Житії” Прохора, але відсутня у “Житії” Кипріяна, який після свого утвердження в Москві був зацікавлений у відновленні єдності Київської митрополії. Ким насправді був цей Феодор, історики сперечаються. Відомо, що під час перебування на Волині 1328–1331 рр. київський митрополит Феогност висвятив галицького єпископа Феодора. Це зазначено у Никоновському літописі (*ПСРЛ*. 1885, т. 10, с. 195–198), свідчення якого підтвердив грецький рукопис другої половини XIV ст., знайдений В. Регелем у Ватиканській бібліотеці (див.: Васильевский В. Г. Записи о поставлении русских епископов при митрополите Феогносте в Ватиканском греческом сборнике. *ЖМПН*. 1888, № 2, с. 445–463; Головацкий Я. Новоткрытый источник для церковной истории Галицкой Руси XIV столетия. *Литературный сборник Галицко-русской материцы*. Львов 1888, с. I–XIX). І вже за Феогноста єпископ Феодор, про якого згадано також у грамоті галицько-волинського

і Литві¹¹¹. Отримавши 1308 р. виняткові повноваження на керування усією безмежною Київською митрополією, Петро, дійсно, міг почуватися духовним главою “численного народу”, попри перебування пастви у різних, часто ворогуючих між собою князівствах.

Чи не найзагадковішою сторінкою життя Петра є його переїзд до Москви, який більшість істориків, ґрунтуючись на “Житті” Кипріяна, пов’язують з рішенням митрополита зробити це місто своєю новою резиденцією. У розповіді Кипріяна Петро, відвідуючи Івана Калиту у Москві, настільки полюбив її, що вирішив переселитися сюди з усім своїм причтом. І нібито це рішення йшло від самого Петра, який побачив у Москві новий центр Русі. У Петрові уста Кипріяна вклав пророцтво про майбутню велич і могутність Москви, звернуте до Івана Даниловича: “Аще мене, сыну, послушаеши и храм пресвятое Богородици въздвигнеши въ своем граде, и самъ прославившися паче инех князий, и сынове и вьнуци твои в роды, и град съ[й] славен будет в всех градах Русских, и святители поживут в нем, и възьдут “руки его на плеща враг его”, и прославитьсѧ Бог в немь”. Цікаво, що ці слова відсутні в “Житті” Прохора, а їхній пафос цілком відповідає стилю і політичним намірам Кипріяна.

Натомість більшість церковних істориків продовжують іти за житійною традицією. Відтак, і переїзд митрополита до Москви, і побудову її першого кам’яного храму – собору Успення Богородиці, і поховання у ньому Петра (що мало би підтвердити офіційну версію про перенесення митрополичої кафедри) вони подають як власну ініціативу святителя¹¹². Чимало світських істориків

князя Юрія II Болеслава 1334 р. до великого магістра Тевтонського ордену Лютера (Лотаря) фон Брауншвейгського, домагався митрополичого столу (Тихомиров Н. *Галицькая митрополия...*, с. 82). А документи патріаршого собору, що відбувся у Константинополі 1331 р., також вказують на якогось галицького митрополита.

¹¹¹ Так, у 1451 р. московський митрополит Йона (1448–1461) довірив своєму намісникові церковне керівництво Вільно, Новогрудка і Гродно, позаяк останні “изъ старины” належали київським митрополитам (Памятники древнерусского канонического права..., с. 571).

¹¹² Наприклад, читаємо, що вибір Петра зумовлений гарним місцезнаходженням Москви і симпатією до Івана Калити. Тому при кінці свого служіння святитель

вважають: Петро дійсно приїхав до Москви (яка не мала свого єпископа), але зробив це внаслідок намовлянь Івана Калити. Не забуваймо, що останній жив здебільшого у Переяславлі, й лише після смерті брата Юрія заступив його на московському княжінні. Тільки відтоді Петро міг звернути увагу на Москву¹¹³. А перше реальне свідчення про його перебування тут маємо з 1325 р., коли він відспівував трагічно загиблого Юрія¹¹⁴.

Безсумнівно й те, що саме Іван Данилович запропонував Петрові залишитись у Москві, створивши для нього привабливі умови (“упокоїв його старість”¹¹⁵). Князь добре розумів те значення, яке мало перенесення митрополичого двору. Утвердження митрополита в Москві давало їй “вигляд столиці всієї Русі, адже єдність останньої підтримувалась в той час єдиним митрополитом”¹¹⁶. І не просто вигляд: окрім політичної (піднесення московського князя, посилення його авторитету в очах Заходу і Золотої Орди) і церковної вигоди (підтримка Константинополя), йшлося також про матеріальний зиск. С. Соловйов підкреслює факт збагачення Москви після набуття статусу церковного центру. До цього ж місто було “нікчемним” (Іван Гумецький) провінційним поселенням. Нагадаємо, що до переїзду Петра у Москву Іван Данилович залишався удільним князем: після смерті його брата великокняжий стіл перейшов до Михайлового сина Олександра. Тому Іван Калита був кровно за-

більше часу проводив у Москві і сам вирішив встановити тут митрополичу кафедру (Барсов Т. *Константинопольский патриарх и его власть над Русскою Церковью*. Санкт-Петербург 1878, с. 427). Те саме: Полежаев П. В. *Московское княжество в I половине XIV века. Исторический этюд*. Санкт-Петербург 1878, с. 37–38.

¹¹³ В. Петрушко вважає: Петро назавжди оселився у Москві вже 1322 р. Однак про його пастирство тут до 1325 р. ніде не згадано. Є дані про рукопокладення у Москві новгородського архієпископа Мойсея, та воно також відбулося 1325 р. чи 1326 р.

¹¹⁴ Деякі історики, на основі запису у Новгородському I літописі, доводять, що загибель Юрія Даниловича сталася у листопаді 1325 р., а сам похорон – у лютому 1326 р., наприклад: Забелин И. *История города Москвы*. Москва 1990, с. 71.

¹¹⁵ Карпов Г. *Очерки...*, с. 28.

¹¹⁶ Соловьев С. М. *Сочинения в восемнадцати книгах*. Москва 1988, кн. 2, т. 3–4, с. 222.

цікавлений у союзі з митрополитом. Руйнуючи церковну міць Володимира, той руйнував водночас могутність великого князя. Зацікавлений був і Петро з огляду на чергове піднесення тверських князів.

Однак чи мав Петро намір офіційно оголосити Москву новою резиденцією київських митрополитів? Сумнів викликає вже той факт, що саме він зніціював будову тут першого кам'яного собору і заповів себе у ньому поховати. Адже офіційним місцем поховання київських митрополитів були Київ чи Владимир. І не тільки за Петра, а й за його наступників на київській кафедрі митрополіча адміністрація довгий час залишалась у Володимирі¹¹⁷.

Макарій (Булгаков) подає переїзд Петра як його “особисте переселення, та аж ніяк не перенесення самої митрополічої кафедри”¹¹⁸. Ця думка непоодинокі¹¹⁹. Владимир Топоров також сумнівається у цьому, як і у тому, що побудову Успенського собору ініціював Петро¹²⁰. Істориків дивує поспіх, з яким Іван Калита почав її у серпні 1326 р.¹²¹, хоча церкву зазвичай закладали навесні. А сам Петро був уже хворим і нездатним на подібну масштабну акцію. І, справді, вже у грудні 1326 р. Петро помер, а його труну (у Кипріяна, за заповітом святителя: “Еще же и мои кости в нем положении будут”) поклали у стіну храму. П. Соколов вважав цей запис у Кипріяновому “Житті”, як і Петрове пророцтво, домислами автора¹²². Опосередковано підтримав цю думку В. Топоров: саме “Іван Данилович придумав переконати митрополита залишити у нього в Москві хоча би свій

¹¹⁷ Голубинский Е. Е. *История...*, с. 38–39; Успенский Б. А. *Царь...*, с. 328. Коли 1389 р. московський претендент на митрополічу кафедру Михаїл (Митяй) виїхав до Константинополя за висвяченням, його у дорозі супроводжували володимирські крилошани (*ПСРЛ*. 1897, т. 11, с. 39).

¹¹⁸ Макарій. (Булгаков). *История...*, с. 850.

¹¹⁹ Карташев А. В. *Очерки...*, с. 302–303. Nitsche P. *Die Mongolenzeit und der Aufstieg Moskaus (1240–1538). Handbuch der Geschichte Rußlands*. Stuttgart 1981, bd 1, s. 593.

¹²⁰ Топоров В. Н. *Святость и святые в русской духовной культуре*. Москва 1998, т. 2, с. 615.

¹²¹ Ця дата також дискутується в історіографії.

¹²² Соколов П. *Русский архиерей...*, с. 258.

прах, аби й інші митрополити мали якісь спонукання мешкати у ній”¹²³. Зусилля Івана Калити виправдались. Уже 1328 р. він здобув велике княжіння.

А для досягнення мети Іван Данилович зробив ще один далекоглядний крок – домігся канонізації митрополита. Причому, у такі стислі терміни, які й досі дивують істориків. Канонізація вимагала доведення святості Петра, тому фіксація чудесних зцілень при гробі святителя (адже божественний дар чудотворення є визначальним у прилученні до лику святих) почалася одразу після його смерті і, поза сумнівом, – за наказом князя. Він послав ростовського єпископа Прохора на Владимирський собор 1327 р. Той виступив з листом, в якому перелічувались по смертні чуда, і схилив присутніх до рішення про канонізацію (через кілька місяців після смерті Петра).

Про чуда згадано у “Житіях” Прохора і Кипріяна¹²⁴. Останній міг користатися також офіційним зверненням Петрового наступника на київській кафедрі, митрополита Феогноста, до константинопольського патріарха Йоана XIV Каліки (1333–1347). Саме звернення також ініціював Іван Калита, який пришвидшував відповідь Константинополя. Тому вже 1339 р. патріарх надіслав митрополиту Феогносту грамоту, якою підтвердив прилучення Петра до сонму святих Київської церкви. Феогност, не зволікаючи, встановив загальноцерковне шанування святого, надавши йому особливої урочистості, “що було таким бажаним для московських князів з політичних міркувань”¹²⁵. З цього часу Москва зберігала мощі Петра Ратенського (а ще його ікони, жезл, панагію та ін.) як запоруку свого благоденства.

¹²³ Топоров В. Н. *Святость...*, с. 616.

¹²⁴ А у “Слові похвальному святителю Петру” Кипріяна оповів про свою тяжку хворобу у Константинополі, яку він переміг лише молитвами до Петра. Тому “понеже тебе предстателя Руськаа земля стяжа, славный же град Москва честныа твоя мощи, яко же некое съкровище, честно съблюдает, и яко же тебе живу” (Цит. за: “Слово похвалное иже во святых отца нашего въ ерархох великого чюдотворца Петра митрополита всея Руси”. Седова Р. А. *Святитель Петр...*, с. 96–107). За іншою версією, автором “Слова” був Пахомій Логофет (Клосс Б. М. *Избранные труды*, с. 34).

¹²⁵ Голубинский Е. Е. *История канонизации святых в Русской Церкви*. Москва 1903, с. 67.

Митрополит Петро став не просто першим руським святим ієрархом, а першим московським святим. Російська церковна традиція зробила його родоначальником руських першоієрархів, які вже цілком репрезентували інтереси Москви. Остання відтоді претендувала на статус міста особливої святості, нового православного центру, спадкоємиці киево-руської духовної спадщини. Церковна підтримка дійсно забезпечила швидке піднесення московських князів. Тому не викликає сумніву політична мотивація канонізації. Не випадково тривалий час Петро як покровитель Москви прикликався свідком при оголошенні князівських указів і підписанні політичних угод, при його гробі вінчалися на царство московські володарі. Постаць Петра постала своєрідним символом московського самодержавства¹²⁶ і була використана для побудови цілого пантеону московських святих. Його прославлення увійшло не лише до літургійної практики російського православ'я, а й у світську поезію. Свою частку в піднесення культу Петра доклав Іван IV Грозний, який склав на честь митрополита стихирі “Кыми похвальными венцы”, “Придете собори рустии”, “Отче преблаженне святителю Петре”. У цих віршах події XIV ст. змальовані як своєрідна прелюдія концепції “Москва – третій Рим”¹²⁷.

Історики відзначили продуману послідовність у діях Івана Калити: підтримка митрополита, його запрошення до Москви, будівництво Успенського собору, поховання у ньому Петра, прославлення його мощів¹²⁸. До цього додамо канонізацію і написання “Житій” за наказом московських князів (Прохор) або їм на догоду (Кипріяни). А, отже, на думку К. Соловйова, “зусиллями Івана Калити і митрополита Петра формується релігійно-політична “московська ідея”, за якою, саме Москва та її пра-

¹²⁶ Гумецкий И. И. *Великий сын...*, с. 76. Див. також: Медведев А. А. *Русская Православная Церковь в процессе формирования Московского княжества: 1283–1453 гг.* Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Москва 2006.

¹²⁷ Владышевская Т. Ф. *Отражение русской истории в творчестве древнерусских распевицков.* <http://www.portal-slovo.ru/art/36093.php>

¹²⁸ Тож “підготовка до “освячення” Москви велась фундаментально” (Хорошев А. С. *Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.)*. Москва 1986, с. 95).

вители обрані Богом для спасіння руської землі”¹²⁹. Висновок дискусійний. Зусилля і справжні наміри московського князя не викликають сумнівів. Однак навряд чи можна пов’язати “московську ідею” з митрополитом Петром. Він дійсно приїхав до Москви, втомлений мандрами і боротьбою з тверськими князями. Все інше за нього – й насамперед рішення про утвердження в ній митрополичої кафедри – зробили його біографи, а також церковні перекази і політична історія.

Наведений ряд подій доповнимо ще однією – приїздом на Русь 1328 р. нового київського митрополита, грека Феогноста. Він одразу поселився у Кремлі (тому, на думку деяких авторів, датою перенесення митрополичої резиденції слід вважати 1328 рік), засвідчуючи цим остаточний вибір Константинополя на користь Москви¹³⁰. Цікаво, що чи не найактивніше проявив себе Феогност протидією партикулярним настроям у західноруських єпархіях, які відновилися після смерті Петра. Своєю боротьбою проти Галицької митрополії Феогност нібито очищав пам’ять про святителя (можливо і не прямо) від усього, що могло поставити під сумнів його новий образ – образ “натхненника” московської державності.

З огляду на зазначене, сумнівно, що саме Петро Ратенський був інспіратором нового вектору в історії Київської церкви. Як і Кирило II, він своєю діяльністю лише відгукнувся на глибинні політичні зміни, які знайшли відображення у церковному житті. Ці зими руйнували стару Київську Русь святого Володимира й народжували нову Русь, у якій відцентрові тенденції готували ґрунт для появи молодих незалежних держав. Зайнявши київську кафедру в надзвичай складний

¹²⁹ Соловьев К. А. Великокняжеская легитимность во второй половине XIV в. *Международный исторический журнал*. 1999, № 2. http://history.machaon.ru/all/number_02/diskussi/1/second/index.html.

¹³⁰ Горский А. А. К вопросу о причинах “возвышения” Москвы. *Отечественная история*. Москва 1997, № 1, с. 3–12; Кузенков П. В. Регионы и периферия. Византия и Русь. *Православная энциклопедия*. Москва 2004, т. 8, с. 229. “Спир між Москвою і Твер’ю за першість був вирішений на користь Москви уже тоді, коли наступник Петра, митрополит Феогност... остаточно утвердив своє місцеперебування у Москві” (Тихомиров М. Н. *Труды по истории Москвы*. Москва 2006, с. 226).

час, обидва святителі сприяли зближенню церковної і світської влади, а, отже, утвердженню візантійського ідеалу державності. Своєю співпрацею з ключовими суб'єктами руської історії – князівською верхівкою, ординськими ханами, нікейсько-візантійськими володарями і східними патріархами – Кирило і Петро сприяли посиленню позицій Київської церкви у східнохристиянській ойкумені.

Viktoriya Lyubashchenko. METROPOLITANS OF KIEV CYRIL AND PETER RATEN'SKY – HISTORICAL PARALLELS

The article analyzes the church-political activities of the Metropolitan of Kyiv Cyril II and Peter Raten'sky, were from Galicia-Volhynian Rus', who became allies of the Russian Princes in Zalissia in the second half of the thirteenth century – in the early of the fourteenth centuries. This period began the destruction of the Old Kievan Rus', St. Vladimir united, and the emerging of a new Rus', in which the centrifugal tendencies prepared emergence of young independent States. These changes were reflected in church life.

Key words: metropolitans Cyril II and Peter Raten'sky, Kievan Church, Galicia-Volhynian Rus'.